

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
_____ Л. Доценко
« ____ » _____ 2020р.

ДИПЛОМНА РОБОТА

(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)

ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «МАГІСТР»

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Практична психологія»

**Тема: «Взаємозв'язок типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів
середньої школи»**

Виконавець: студентка групи ПП 201-Мз Хотей Вікторія Ігорівна

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент Кокарева А. М.

Нормоконтролер: _____ Бородінова Л.Ю.

КИЇВ 2020

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра педагогіки та психології професійної освіти
Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Практична психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувачка кафедри

_____ Л. Доценко

«__» _____ 2020 р.

ЗАВДАННЯ

навиконання дипломної роботи

Хотей Вікторії Ігорівни

1. Тема дипломної роботи «Назва роботи» затверджена наказом ректора від «15» жовтня 2020 р. №2007/ст.

2. Термін виконання роботи: з 05.10.2020 до 07.12.2020 р.

3. Вихідні дані до роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до першого, другого та третього розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків загальним обсягом 120 сторінок, з них обсяг основного тексту 74 сторінок, список використаних джерел нараховує 81 позицію.

4. Зміст пояснювальної записки: Вступ; Розділ 1. Теоретичний аналіз дослідження особливостей розвитку комунікативної компетентності у студентів психологів; Висновки до першого розділу; Розділ 2. Експериментальне вивчення комунікативної компетентності студентів психологів; Висновки до другого розділу; Розділ 3. Шляхи формування та розвитку комунікативної компетентності студентів психологів; Висновки до третього розділу; Висновки; Список використаних джерел та літератури; Додатки.

5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного матеріалу): 2 таблиці, 3 рисунки.

Календарний план - графік

№ пор.	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1.	Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження	09.10.2020	
2.	Формулювання мети, завдання досліджень. Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником	15.10.2020	
3.	Написання основної частини. Перше читання керівника	16.11.2020	
4.	Написання вступу, висновків. Уточнення плану дипломної роботи	23.11.2020	
5.	Оформлення роботи. Подання керівникові	30.11.2020	
6.	Попередній захист дипломної роботи	08.12.2020	
7.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	14.12.2020	
8.	Подання остаточного варіанта кафедрі	15.12.2020	
9.	Захист роботи	23.12.2020	

8. Дата видачі завдання: «__» _____ 2020р.

Керівник дипломної роботи _____

(підпис керівника) (Кокарева А.М.)

Завдання прийняв до виконання _____

(підпис випускника) (Хотей В.І.)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «Взаємозв'язок типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи»: 114 сторінок, 81 використаних джерел та літератури, 4 додатки.

Об'єкт дослідження – типи акцентуації характеру та види агресії в учнів середньої школи.

Предмет – взаємозв'язок типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи.

Методи що були використані під час написання роботи:

теоретичні: аналіз, класифікація, систематизація, порівняння й узагальнення теоретичних та експериментальних даних з проблеми дослідження;

емпіричні: спостереження, опитування; тестування; констатувальний експеримент, формувальний експеримент;

методи статистично-математичної обробки даних: ви явлення кореляційних зв'язків за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона та ступеня узгодженості змін за допомогою критерію Стьюдента для парних вибірок. Розрахунки були проведені за допомогою пакету статистичних програм SPSS Statistics 17.0.

У дипломній роботі розкрито сутність основних підходів до розуміння понять агресії та типів акцентуації характеру, зокрема: поняття норми та патології характеру, а також яку поведінку можна вважати агресивною.

Описано основні чинники, що впливають на формування акцентуації та агресивної поведінки у підлітків середньої школи, а саме: зовнішні чинники, що впливають на стан та поведінку школяра, соціальні відносини та внутрішні, до яких відносяться переживання школярем подій, у які він потрапляє.

Проаналізовано основні види та типи агресії, а саме: гіпертімний тип, циклоїдний тип, лабільний тип, астено-невротичний тип, сенситивний тип,

тривожно-педантичного тип, інтровертірований тип, збудливий тип, демонстративний тип, нестійкий тип; фізична агресія, непряма, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини.

Проведено емпіричне дослідження взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи за допомогою наступних методик:

1. Опитувальник дослідження рівня агресивності (А. Басс і А. Дарки);
2. Тест внутрішньої (прихованої) агресивності (Сайн Дайхофф);
3. Модифікований опитувальник (Личко А.Є.).

Також було розроблено та впроваджено корекційну програму, здійснено перевірку її ефективності та надано рекомендації школярам середньої школи та їх батькам щодо зниження рівня агресії у школярів.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали даного дослідження можуть бути використані при викладанні таких навчальних курсів як: «Психологія ділового спілкування», «Педагогічна психологія», «Практикум з групової психокорекції», а також для спецкурсів та спецсеминарів. Результати дослідження можуть бути застосовані в діяльності практичних психологів, педагогів в корекційно-розвивальній, консультативній, просвітницькій та освітній діяльності, а також для розробки різних тренінгових програм. Застосування на практиці методів розвитку комунікативної компетентності призведе тільки до ефективного спілкування, а й до підвищення психологічного клімату, поліпшення продуктивності інтелектуальної та творчої діяльності, що є необхідними умовами діяльності майбутніх фахівців в галузі психології.

АКЦЕНТУАЦІЯ, ХАРАКТЕР, АКЦЕНТУАЦІЯ ХАРАКТЕРУ, ШКОЛЯРИ, АГРЕСІЯ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТИПУ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ З ВИДАМИ АГРЕСІЇ В УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ.....	12
1.1. Акцентуації характеру: поняття, класифікації, причини виникнення.....	12
1.2. Прояв акцентуації характеру у підлітків.....	23
1.3. Поняття агресії, основні теоретичні підходи, причини агресії, її види та механізм дії.....	27
1.4. Специфіка агресії в підлітковому віці.....	32
Висновки до першого розділу.....	40
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ТИПУ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ТА ВИДІВ АГРЕСІЇ В УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ.....	41
2.1. Організаційні та змістові аспекти дослідження взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи.....	41
2.2. Діагностика видів агресії та типів акцентуації в учнів середньої школи.....	43
2.3. Аналіз взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи.....	62
Висновки до другого розділу.....	64
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ АГРЕСІЇ В УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ	66

3.1.		
Розробка та впровадження психокорекційної програми зниження рівня агресії в учнів середньої школи.....	66	
3.2. Оцінка ефективності		впливу
психокорекційної програми зниження рівня агресії в учнів середньої школи.....	69	
3.3. Практичні рекомендації учням середньої школи та їх батькам щодо зниження рівня агресії в учнів середньої школи.....	70	
Висновки до третього розділу.....	71	
ВИСНОВКИ.....	72	
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	75	
ДОДАТКИ.....	81	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підлітковий період - найважливіший етап життя, багато в чому визначає подальшу долю людини.

Якщо провідним видом діяльності молодшого школяра була навчальна, і суттєві зміни в психічному розвитку були пов'язані з нею, то у підлітка основна роль належить встановлюється системі взаємин з оточуючими.

Підлітковий вік є періодом становлення характеру - в цей час формується більшість характерологічних типів. Саме в цьому віці різні типологічні варіанти норми («акцентуації характеру») виступають найбільш яскраво, так як риси характеру ще незгладжені і некомпенсуються життєвим досвідом. Акцентуації характеру більшості типів саме в підлітковому віці найвиражені. Підлітки з акцентуацією характеру складають групу «підвищеного ризику» - вони податливі до певних згубним впливам середовища і психічних травм.

Оскільки підлітковий вік - період кризи в фізіологічному, психологічному і соціальному планах, то певні особистісні труднощі і проблеми, пов'язані з незадоволеністю основних потреб, зумовлюють підвищення агресивності підлітків.

У підлітків від типу акцентуації характеру залежить багато - особливості транзиторних порушень поведінки («пубертатних кризів»), гострих афективних реакцій і неврозів. Тип акцентуації також значною мірою визначає ставлення підлітка до його соматичних захворювань, особливотривалим.

Тип акцентуації вказує на слабкі місця характеру і тим самим дозволяє передбачити чинники, здатні викликати психогенні реакції, які ведуть до агресивності, - тим самим відкриваються перспективи для психопрофілактики, пошуку вірних корекційних шляхів.

Нарешті, без знання характеру підлітка важко буває вирішувати сімейні проблеми, роль яких у розвитку порушень у підлітків надзвичайно велика.

Приакцентуації характеру у підлітків їхні батьки нерідко мають досить неточне уявлення про особливості характеру свого сина або дочки, наслідком чого буває неправильне до них ставлення, неадекватні вимоги, азвідсивзаємненерозуміння, агресивність, конфлікти.

Дослідженнями акцентуації характеру займалися такі вчені як Бреслава Г.М., Іванов Н.Я., Леонгард К., Личко А.Є., Юнг К. та ін.

Теоретичною основою дослідження є психологічні теорії акцентуації характеру (Братусь Б.С, Єгоров А.Ю., Ігумнов С.А, Леонгард До, Личко А.Є., Реан А.А, Лукін С.Е, Трус І. та ін.); чинники впливу на прояв акцентуацій характеру (Буянов М.І., Гончарова Т, Захарова А.И, Москаленко В.Д, Сіляева Є.Г, Худяков А.В, і ін.).

Дослідженнями агресивності в підлітковому віці займалися такі вчені як Багіна, В.А. Бандура, А. Басс, А.Г. Берковіц, Л. Еніколопов, С.Н. Жмуров, Д.В. Дарки А і багато інших.

Отже, ґрунтуючись на вищевказаних фактах можна говорити про актуальність даного дослідження..

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи.

Завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз вивчення взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи;
2. Провести емпіричне дослідження особливостей взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи;
3. Розробити та впровадити психокорекційну програму зниження рівня агресії в учнів середньої школи;
4. Провести аналіз ефективності впливу впровадженої психокорекційної програми та розробити практичні рекомендації для батьків школярів, щодо профілактики у школярів агресивної поведінки.

Об'єкт дослідження – типи акцентуацій характеру та види агресії в учнів середньої школи.

Предмет – взаємозв'язок типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи.

Методи що були використані під час написання роботи:

теоретичні: аналіз, класифікація, систематизація, порівняння й узагальнення теоретичних та експериментальних даних з проблеми дослідження;

емпіричні: спостереження, опитування; тестування; констатувальний експеримент, формувальний експеримент;

методистатистично-математичної обробки даних:

виявлення кореляційних зв'язків за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона та ступеня узгодженості змін за допомогою критерію Стьюдента для парних вибірок. Розрахунки були проведені за допомогою пакету статистичних програм SPSS Statistics 17.0.

Проведено емпіричне дослідження взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи за допомогою наступних методик:

1. Опитувальник дослідження рівня агресивності (А. Басс і А. Дарки);
2. Тест внутрішньої (прихованої) агресивності (Сайн Дайхофф);
3. Модифікований опитувальник (Личко А.Є.).

Науковановизнаотриманих результатів полягає у тому, що було вперше досліджено рівень агресії школярів з точки зору їх зв'язку з типами акцентуації характеру в умовах навчання у середній школі.

Практична значущість роботи полягає в тому, що матеріали даного дослідження можуть бути використані при викладанні таких навчальних курсів як: «Психологія ділового спілкування», «Педагогічна психологія», «Практикум з групової психокорекції», а також для спецкурсів та спецсемініарів. Результати дослідження можуть бути застосовані в діяльності практичних психологів, педагогів в корекційно-розвивальній, консультативній, просвітницькій та освітній діяльності, а також для розробки різних тренінгових програм.

Застосування на практиці методів розвитку комунікативної компетентності призведе не тільки до ефективного спілкування, а й до підвищення психологічного клімату, поліпшення продуктивності інтелектуальної та творчої діяльності, що є необхідними умовами діяльності майбутніх фахівців в галузі психології. Був систематизований теоретичний матеріал з проблеми дослідження, який може бути використаний при написанні курсових і випускних робіт студентами, які вивчають дану проблему. Розроблено програму психокорекції агресії шкільної середньої школи з різними проявами акцентуації характеру, яка може бути використана при реалізації виховного процесу. Дані дослідження дозволяють адресно спрямувати увагу фахівців на розробку і вдосконалення методів психологічного впливу, для створення індивідуальних програм психокорекції.

Апробація результатів дипломної роботи. Основні положення та результати експериментального дослідження доповідались і були схвалені до проведення з підлітками у спеціалізованій школі №187 з поглибленим вивченням української та англійської мов міста Києва.

Структура роботи та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 81 найменувань, 7 додатків. Основний зміст роботи викладений на 8-74 сторінках і містить 2 таблиці та 3 рисунки. Загальний обсяг роботи – 120 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТИПУ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ З ВИДАМИ АГРЕСІЇ В УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

1.1. Акцентуації характеру: поняття, класифікації, причин виникнення

Для того щоб зрозуміти, що ж мається на увазі під акцентуацією характеру, необхідно проаналізувати поняття «характер». У психології під цим терміном розуміють набір (або сукупність) найбільш стійких рис людини, які накладають відбиток на всю життєдіяльність людини і визначають його ставлення до людей, до себе і до справи [30]. Характер знаходить свій вияв і в діяльності людини, і в його міжособистісних контактах і, звичайно ж, він надає його поведінку своєрідний, характерний тільки для нього відтінок. Сам термін характер був запропонований Теофрастом, який першим дав широке опис 31-го типу характеру людини серед яких він виділив: нудних, хвалькуватих, нещирих, балакучих і ін. Надалі було запропоновано безліч різних класифікацій характеру, але всі вони були побудовані на підставі типових рис, притаманних певній групі людей. Але бувають випадки, коли типові риси характеру виявляються більш яскраво і своєрідно, що робить їх унікальними і оригінальними. Іноді ці риси можуть «загостряться», причому найчастіше вони виявляються спонтанно, під впливом певних факторів і в відповідних умовах. Таке загострення (авірно інтенсивність рис) в психології отримало назву акцентуація характеру [26].

Акцентуація характеру - надмірна інтенсивність (або посилення) індивідуальних рис характеру людини, яка підкреслює своєрідність реакцій людини

на впливають фактори або конкретну ситуацію [8]. Так, наприклад, тривожність як риса характеру в звичайній її ступеня прояву знаходить відображення в поведінці більшості людей, що потрапляють в неординарні ситуації. Але якщо тривожність набуває особливості акцентуації характеру особистості, то поведінка і вчинки людини будуть відрізнятися переважанням неадекватної стурбованості і нервозності. Подібні прояви рис знаходяться як би на межі норми і патології, але, при впливі негативних чинників, певні акцентуації можуть перейти в психопатію або інші відхилення в психічній діяльності людини [42; 47].

Отже, акцентуація рис характеру людини за своєю суттю не виходять за межі норми, але в деяких ситуаціях досить часто заважають людині будувати нормальні відносини з оточуючими людьми [43]. Це відбувається через те, що в кожному типі акцентуації є своє найбільш вразливе місце і найчастіше вплив негативних факторів (або травмуючої ситуації) приходиться саме на неї, що в подальшому може призводити до розладів психіки та неадекватної поведінки людини. Але необхідно уточнити, що самі по собі акцентуації не є психічними відхиленнями або порушеннями, хоча в діючій Міжнародній класифікації хвороб (10 перегляд) акцентуації все таки є і входять в 21 клас / пункт Z73 як проблема, яка пов'язана з певними труднощами в підтримці нормального для людини способу життя [20].

Не дивлячись на те, що акцентуація певних рис у характері по своїй силі і особливостям прояву досить часто виходять за межі звичайного для людини поведінки, все ж вони не можуть самі по собі бути віднесені до патологічних проявів [18]. Але необхідно пам'ятати, що під впливом важких життєвих обставин, що травмують факторів і інших руйнують людську психіку подразників, прояви акцентуації посилюються і збільшується частота їх повторень. Це може привести до різних невротичних і істеричних реакцій [18; 20].

Саме поняття «акцентуації характеру» було введено німецьким психіатром Карлом Леонгардом (вірніше він використовував терміни «Акцентована особистість» і «акцентована риса особистості»)

[47]. Йому також належить перша спроба їх класифікації (була представлена науковою громадськістю в другій половині минулого століття) [48].

В подальшому термін був уточнений А.Є. Личко, який під акцентуацією розумів крайні варіанти норми характеру, коли відбувається надмірне посилення деяких його рис. На думку вченого, при цьому спостерігається виборча уразливість, яка ставиться до певним психогенним впливів (навіть в прихорошій і високій стійкості). А.Є. Личко підкреслював, що, незалежно від того, що будь-яка акцентуація хоч і є крайнім варіантом, а все-таки - норми, і тому вона може бути представлена як психіатричного діагнозу [4; 8; 49].

А.Є. Личко виділяв два ступені прояву акцентуованості рис, а саме: явну (на явність чітко виражених рис певного акцентуованого типу) і приховану (в стандартних умовах рис конкретного типу проявляються дуже слабо, або ж невидимі взагалі) [11; 52]. Ступеня вираженості акцентуації бувають явної та прихованої. Явний ступінь вираженості відноситься до норми крайньої і особливості акцентуованих рисах, які мають гарну виразність і проявляються протягом усього індивідуального життя людини. Акцентуовані риси найчастіше добре компенсовані (навіть якщо немає психічної травми), але в підлітковому віці може спостерігатися дезадаптація. Прихований ступінь вираженості відноситься до норми звичайної і акцентуації знаходять своє прояв найчастіше внаслідок психічної травми або під впливом травмуючої ситуації [15]. Переважно акцентуовані риси не призводять до порушення адаптації (зрідка можлива короткочасна дезадаптація) [16].

У психології, на жаль, на сьогоднішній день проблеми, що стосуються розвитку і динаміки акцентуації, ще недостатньо вивчені. Найбільш істотний внесок в розробку даного питання був внесений А.Є. Личко, який підкреслює наступні феномени в динаміці типів акцентуацій (поетапно):

- формування акцентуацій і загострення їх чорт у людини (відбувається це в пубертатному періоді), а пізніше вони можуть бути згладжені і компенсовані (явні акцентуації змінюються прихованими);

- при прихованих акцентуаціях відбувається розкриття ризиків конкретного акценту йовано ї типу під впливом психотравмуючих факторів (удар наноситься в найбільш вразливе в місце, тобто деспостерігається найменший опір);
- на тлі певної акцентуації виникають певні порушення і відхилення (девіантна поведінка, невроз, гостра афективна реакція та ін.);
- типи акцентуацій зазнають якусь трансформацію під впливом середовища або ж в силу механізмів, які були закладені конституційно;
- відбувається формування придбаної психопатії (акцентуації були основою для цього, створивши вразливість, яка є виборчою, для несприятливого впливу зовнішніх факторів) [56].

Як тільки вчені звернули свою увагу на особливості прояву характеру людини і наявність деякої схожості, відразу ж почали з'являтися різні їх типології і класифікації. В минулому столітті наукові пошуки психологів були зосереджені на особливостях прояву акцентуації - так з'явилася перша в психології типологія акцентуації характеру, яка була запропонована ще в далекому 1968 році Карлом Леонгардом [47; 48]. Його типологія отримала широку популярність, але ще більш популярною стала класифікація типів акцентуації, розроблена А.Є. Личко, який при її створенні спирався на роботи К. Леонгарда і П. Ганнушкіна (їм була розроблена класифікація психопатій). Кожна з цих класифікацій покликана описувати певні типи акцентуації характеру, деякі з яких (і в типології К. Леонгарда, і в типології А.Є. Личко) мають загальні особливості їх проявів [48; 53].

Свою класифікацію акцентуацій характеру К. Леонгард ділив на три групи, які були виділені їм в залежності від того, яке походження акцентуації, а точніше, де вони локалізуються (ставилися до темпераменту, характеру або особистісному рівню). Всього К. Леонгард виділяв 12 типів і розподілені вони були такими чином:

- до темпераменту (природне утворення) ставилися гіпертимний, дистимічний, афективно-лабільний, афективно-екзальтований, тривожний і емотивний типи;

- до характеру (освітасоціально-обумовлене) вченийвіднісдемонстративний, педантичний, що застряє і збудливий типи;
- до особистісного рівня віднесли два типи - екстра-таінтровертований [47].

Таблиця 1.1.1

Акцентуації характеру за К. Леонгардом

Тип	Характеристика
гіпертимний	оптимістичний, активний, орієнтований на удачу; спостерігається прагнення до діяльності, потреба в переживаннях
дистимічний	повільний (загальмований), мовчазний, орієнтований на невдачу; характерно надмірне підкреслення етичних проявів, часті побоювання і різні переживання, загострене почуття справедливості
афективно-лабільний	орієнтований на еталони, спостерігається компенсація (взаємна) рис
афективно-екзальтований	емоційний, (прагнення підвищувати почуття ізводити в культ різні емоції), збудливий, натхнений, контактний
тривожний	боязкий, лякливий (боязкий), покірний, розгублений, неконтактна,

	невпевнений, виконавчий, доброзичливий, самокритичний
емотивний	м'якосердий, чутливий, вразливий, боязкий, виконавчий, чуйний (схильність до співчуття)
демонстративний	самовпевнений, хвалькуватий, рухливий, амбітний, марнославний, легкий, брехливий; орієнтований на своє «Я» (є еталоном)
педантичний	нерішучість, чи неконфліктність і совісність: спостерігається іпохондрія; частовиника страх того, що власне «Я» не відповідає ідеалам
застрягаючий	підозрілий, образливий, відповідальний, марнославний, впертий, конфліктний; схильний до ревнощів; спостерігаються переходи від підйому до розпачу
збудливий	запальний, педантичний, важкий на підйом, орієнтується в першу чергу на інстинкти
екстравертований	контактний, товариський, відкритий, неконфліктний, легковажний, спонтанність
інтровертірований	неконтактний, замкнутий, мовчазний, стриманий, принциповий, упертий

Свою типологію акцентуацій характер К. Леонгард розробив, ґрунтуючись на оцінку міжособистісного спілкування людей. Його класифікація орієнтована переважно на переваги дорослих людей [47;54]. Ґрунтуючись на концепції Леонгарда був розроблений характерологічний опитувальник, автором якого є Х. Шмішека. Цей опитувальник дозволяє визначити домінуючий у людини тип акцентуації [54].

Типи акцентуації характеру Х. Шмішека наступні: гіпертимический, тривожно-боязкий, дістимический, педантично, збудливий, емотивний, застревающий, демонстративний, цикломітичеський і афективно-екзальтований. В опитувальнику Х. Шмішека характеристики цих типів представлена згідно класифікації К. Леонгарда [47; 48].

Акцентуації Леонгарда значною мірою перегукуються з типологією індивідуально-особистісних властивостей, розробленої Л.М. Собчик. У даній типології ортогональні ознаки інтроверсії – екстраверсії доповнені протиставляти один одному тривожністю - агресивністю, ригідністю - лабільністю і сензитивністю-спонтанністю. Л.Н. Собчик дає чіткі визначення виділеним типологічних властивостей [3]:

Тривожність - це така психофізіологічна властивість, яка завжди носить попереджувальний характер, сигналізуючи про небезпеку [11]. Під небезпекою слід мати на увазі і реальну загрозу життю, і зміни в навколишньому середовищі або у внутрішній організації людини, атакож інші явища, що порушують звичний стереотип. Цей стан страху або почуття невизначеності вимагає застережних або охоронних дій, які виливаються в блокування активності, в обмежувальне поведінку або втеча від небезпеки [9; 44].

Агресивність як індивідуально-особистісна властивість корениться в полярній тривожності тип реагування і проявляється характеристиками сильного «Я», що протиставляє впливу середовища і її моралі власні установки і наступальність [37]. Якщо цякість виражена надлишково і неурівноважена скільки-небудь вираженої тривоги, застерігає від необачних дій, то активність такої людини проявляється явною агресією [44].

Сензитивність тісно пов'язана з підвищеною і тонко диференційованою чутливістю людини по відношенню до різних нюансів середового впливу, з реакцією на емоційну теплоту або холодність психологічного мікроклімату. Ця індивідуально-типологічна характеристика формує залежний патерн характеру і включена в структуру слабкого типу реагування, для якого характерна виражена залежність від зони афіліації [31; 44].

Навпаки, спонтанність - це властивість, що виявляється високою пошуковою активністю, наполегливістю і завойовницькією самопред'явленням сильного «Я» [31]. Принадмірності цього властивості і відсутності балансу з боку протилежних властивостей - тривожності і сензитивності спонтанність реалізується у вигляді підвищеної імпульсивності і може привести до антисоціальних дій [33].

Таким чином, фактор тривожності і сензитивності відображають ступінь вираженості інтеріоризувати соціального контролю. У той же час їх надмірність при відсутності збалансованості з боку скільки-небудь виражених спонтанності і агресивності, проявляється нівелюванням «Я», пригніченого вимогами соціуму, що веде до неврозу [46].

Інтроверсія є типологічною властивістю, що виявляється зовнішньою пасивністю при високій інтропсихічній активності і відображає прагнення індивіда до відходу в себе, у світ свого «Я», який суб'єктивно сприймається як більш значимий в порівнянні з навколишньою дійсністю. Крайній ступінь вираженості інтроверсії проявляється аутичністю [58].

Екстраверсія - протилежна інтроверсії властивість, пов'язана з високою зовнішньою реактивністю і низькою інтропсихічною активністю, відбиває спрямованість індивіда до реальної атрибутиці навколишнього світу. Надлишкова екстраверсія проявляється нерозбірливою і поверхневою товариськістю [58].

Емотивність - індивідуально-типологічною властивістю, в основі якого лежить підвищена лабільність нервових процесів, що виявляється мінливістю емоційного настрою і активності в сильній залежності від референтної групи, проте з тенденцією до більш стійкої самореалізації, ніж це характерно для сензитивних і тривожних особистостей [44; 45]. Особистості даного типу не тільки схильні до впливу середовища, а й самі роблять сильний вплив на емоційний стан оточуючих [44].

Ригідність також є змішаний тип реагування, який лежить на межі між суб'єктивізмом і пасивністю інтроверсії, з одного боку, і самостверджується наступальністю агресивності - з іншого [45].

Напроти вагу емотивності ригідність базується на складно-рухливості нервових процесів: індивід аспершува жко зрушити з місця, спровокувати на дії, викликати реакцію, але потім його в жене зупинити, чи неприборкати [44]. Посилена спонтанність або агресивність, а те ж незбалансована тривожність або сензитивність, ригідність проявляється оборонно - агресивними реакціями [44; 45].

Крім основних індивідуально-особистісних, типологічних властивостей Л.Н. Собчик виділяє проміжні характеристики, які являють собою синтез двох провідних тенденцій, які формують властивості, що проявляються в соціальній активності індивіда [52]. Конформність проявляється на стику таких провідних тенденцій як тривожність і сензитивність. Залежність тісно пов'язана з такими типологічними властивостями, як інтроверсія і сензитивність. Лідерство як властивість, що виявляється в нормі самостійності в прийнятті рішень, підприємливості і прагненню бути провідним, а неведеним, формується поєднанням помірної спонтанності і агресивності (як продовження високої активності) [23]. На стику таких властивостей, як емотивність і екстраверсія, проявляється комунікативність. Цьому сприяють демонстративність і пошуки визнання нестійкою особистості в поєднанні з високою соціальною активністю екстраверта. Індивідуалізм як стиль міжособистісного поведінки формується в умовах поєднання інтровертованості з ригідністю [77]. Поєднання ригідності з агресивністю проявляється конфліктним і неконформним стилем поведінки. Комбінація спонтанності з інтроверсією характерна для експансивних шизоїдів, а схильність до перепадів настрою (коливання між інтровертірованістю і екстравертірованістю) властива циклотимним особистостям [77; 9].

Л.Н. Собчик підкреслює, що помірно виражені і взаємно рівноважені, всі типологічні властивості присутні в складному конструктивному індивідуально-особистісному і структурі [79]. Дисбаланс в ту чи іншу сторону (в залежності від ступеня вираженості переважної тенденції) проявляється відповідної акцентуацією характеру або дезадаптацією по відповідного типу реагування.

Акцентуація характеру може проявлятися як посилення однієї з особистісних тенденцій, але може бути мозаїчною, тобто поєднувати в собі акцентизацію кількома типологічними властивостями [35].

Людина може відрізнятися підвищеним педантизмом і запальністю одночасно з замкнутістю або оптимізмом, емотивністю, товариськістю і схильністю до екзальтації. Тривожна людина може бути одночасно песимістом, недовірливим і замкнутим [57]. Крім того, тривожність може поєднуватися з емотивністю, боязкістю і екстраверсією, і так далі. У зв'язку з тим, що діти більш емоційні, ніж дорослі, у них частіше зустрічаються акцентуїровані риси характеру і навіть ціле «сузір'я акцентуїваних рис» [17; 35].

Отже, Л.Н. Собчик в своїй типології виділила наступні індивідуально-особистісні властивості: інтроверсія - екстраверсія, тривожність - агресивність, ригідність - лабільність і сензитивність - спонтанність. Всі ці риси ще більше загострюються і стають причиною утрудненою соціально-психологічної дезадаптації в підлітковому періоді розвитку особистості [81].

Відомий дослідник з Санкт-Петербурга А.Є. Личко, розвиваючи підхід К. Леонгарда, давав таке визначення: «Акцентуації це варіанти норм, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, унаслідок чого можна знайти виборчу вразливість щодо певного роду психогенних дій при хорошій стійкості до інших» [47; 49].

А.Є. Личко визначив напрямки динамічного зміни акцентуації (тим самим підтвердивши можливість розвитку характеру), віднісши до них перехід з явною формою в латентну (вікову компенсацію), перетворення акцентуації в «крайову психопатію» і трансформацію, що виражається в приєднанні акцентуації близького змісту (наприклад, перетворення гіпертіма в циклоїда) [46].

Найбільш часто спостерігаються варіанти акцентуації характеру у підлітків описані А.Є. Личко [49; 51].

1. Гіпертімний тип. Такі підлітки зазвичай гіперактивні. Вони дуже товариські, люблять бути в центрі уваги. Створюють багато шуму, в силу того, що нездатні всидіти на місці [49]. Мають хороші здібності до навчання,

проте браку ваги і посидючості погано позначаються на успішності. Захоплюються вони всім і відразу, для них важко закінчити розпочаті справа. Складно налагоджуються стосунки з вчителями та батьками. Надто самовпевнені, прагнуть справити враження на інших, показати себе [49; 50].

2. Ціклоїдний тип. Діти цього типу не люблять галасливі компанії, віддають перевагу посидів додому самі. Схильні до депресії, пригніченості. дратівливі, кілька апатичні. Важко переживають будь-які труднощі, приймають всі близько до серця, для них характерна зміна настрою з періодами в півмісяця [49].

3. Лабільний тип. Люди з дуже мінливим настроєм. Вони можуть засмутитися і зануритися в зневіру через будь-який незначною дрібниці. Наприклад, через косопогляду або грубого слова [49; 56]. Реальність для них постійно змінюється, то все видається в райдужному світлі, то все стає похмурим і похмурим [49]. Такі діти дуже потребують допомоги, батьки повинні звертати увагу на настрої своєї дитини, якщо що, втішити, потримати і відвернути, тоді дитина прийде в норму [57].

4. Астеноневротичний тип. Люди, схильні до капризів. Дуже швидко стомлюються, особливо від розумової роботи, необхідний довгий відпочинок. Також дратівливі і недовірливі [51].

5. Сензитивний тип. Дуже чутливі люди, які беруть все близько до серця. До незнайомим людям ставляться обережно, дуже замкнуті, і тому не люблять великі галасливі компанії, виникають проблеми із спілкуванням з однолітками. Однак, з близькими, добре знайомими людьми, поведуться невимушено і розслаблено. Цінують моральні якості, поважають і слухаються батьків. Зазвичай добре вчаться, так як проявляють велику старанність в будь-якій роботі. Авторитетом у них користуються люди, старші за них. Добре розбираються в оточуючих, тому знаходять собі друзів на довгі роки [52].

6. Псіхастенічний тип. Підлітки цього типу відрізняються підвищеними інтелектуальними здібностями, однак їм заважає їх самовпевненість, атакожнеобдуманість рішень. Вони

схильні міркувати про світ навколо а також аналізу поведінки інших людей і самого себе [49; 51].

7. Шизоїдний тип. Замкнені люди, які віддають перевагу побути одні. З спілкуванням з однолітками у них великі проблеми, так як вони проявляють байдужість до оточуючих, їх почуттів і переживань. Живуть в своїх фантазіях. Решта дітей, як правило, не прагнуть до спілкування з ними [56].

8. Епілептоїдний тип. Такі діти люблять вередувати, знущатися надбатьками та оточуючими. Іноді знущаються над тваринами, з іншими дітьми поведуться як диктатори, деспоти. У компанії дітей встановлюють свої жорсткі правила, вимагають підпорядкування, тримаючи інших дітей в страху [55; 56]. Зарахунок цього підвищують власну самооцінку, люблять владу, прагнуть догодити начальству [49].

9. Істероїдний тип. Личко вважає, що такі люди страждають егоїзмом, вони обожають бути в центрі уваги, постійно свої мивитівками намагаються привернути увагу оточуючих. Вони люблять, коли їм «співають дифірамби», хвалять їх. Якщо іншу дитину похвалили, вони можуть влаштувати істеріку. Часто стають головними заводієм в групі людей, проте через нестачі лідерських якостей рідко досягають успіху, авторитету [47].

10. Нестійкий тип. Мабуть, один з найбільш безтурботних типів. Ці люди зовсім не думають про майбутнє, не докладають зусиль для самореалізації. Ведуть розгульне життя, ліниві. Будь-яка робота робиться величезними зусиллями [47; 55].

11. Конформні тип. Такі підлітки прагнуть бути такими, як усі. Так вони пристосовуються до навколишнього життя. З них дуже рідко виходять лідери, так як вони прагнуть підкорятися будь-якому авторитету [55]. Заради власної вигоди, здатні зраджувати друзів, бездокорів сумління «виправдовуючись мораллю».

Таким чином, найчастіше важкими підлітками називають тих хлопчиків і дівчаток, у яких акцентуація особистості проявляється по гіпертичному (збудливим) типу. Вони занадто рухливі, сверхемоціональні, вперті й наполегливі, ірраціональні

і суб'єктивні в своїх неадекватних претензії і нетерпимості до інших точок зору [27; 49].

1.2. Прояв акцентуації характеру у підлітків

Підлітковий і юнацький вікові періоди входять в групу підвищеного ризику, оскільки для них характерні:

- по перше, внутрішні труднощі перехідного періоду, починаючи з психогормональних процесів і закінчуючи перебудовою Я концепції;
- по друге, крайнощі і невизначеність соціального статусу підлітків і молоді;
- по третє, суперечності, зумовлені зміною механізму соціального контролю: дитячі форми контролю, спрямовані на дотримання зовнішніх норм вжене діють, а нові, дорослі, зі свідомою дисципліною і самоконтролем, ще не склались і не закріпились [5].

Саме у підлітковому віці підсилюються акцентуації, які вказують на слабкі сторони характеру, створюють передумови для формування у підлітків девіантної поведінки [43]. Отже, постає питання про те, як акцентуації характеру впливають на девіантну поведінку підлітків.

Акцентуація характеру, за визначенням К. Леонгарда, О.Є. Лічко та ін., – це дисгармонійність розвитку характеру, підвищена виразність окремих його рис, які зумовлюють вразливість особистості щодо певного виду впливів та ускладнює її адаптацію у деяких специфічних ситуаціях [9; 13]. Відомий дослідник акцентуацій характеру О.Є. Лічко у підлітковому віці виділяє одинадцять основних та двадцять змішаних типів акцентуацій. Кожен тип акцентуації характеру має сильні і слабкі сторони, які найяскравіше проявляються в підлітковому віці. У 20-50% людей деякі риси характеру настільки загострені (акцентуовані), що за певних обставин можуть призвести до однотипових конфліктів і нервових вибухів. Акцентуації характеру найчастіше зустрічаються саме у підлітків (50-80%) [2; 43].

У сучасній науці в залежності від міри вираження розглядається два види акцентуацій характеру – явна і прихована [43].

Явна акцентуація. Цей вид акцентуації належать до крайніх варіантів норми. Він відрізняється наявністю постійних рис певного типу характеру. Детально зібраний анамнез, відомості від близьких, спостереження, особливо в середовищі ровесників, а також результати експериментально патохарактерологічної оцінки за допомогою діагностичного опитальника дозволяє розпізнати цей тип. У підлітковому віці особливості характеру часто загострюються, а при дії психогенних факторів, можуть наступати часткові порушення адаптації, відхилення у поведінці. При дорослішанні особливості характеру залишаються достатньо вираженими, але компенсуються і зазвичай не заважають адаптації [43].

Прихована акцентуація. У звичних умовах, риси певного типу характеру виражені слабо чи зовсім не проявляються. Навіть при тривалому спостереженні, різносторонніх контактах і детальному знайомстві з біографією важко іноді скласти чітке уявлення про певний тип характеру. Психогенні фактори не викликають психічних порушень. Якщо навіть такі риси і виявляються, це, як правило, не призводить до помітної соціальної дезадаптації [1].

Підлітки з явними акцентуаціями характеру являють групу “підвищеного ризику” — вони схильні до певних згубних впливів середовища або психічних травм [58]. Якщо психічна травма або складна ситуація вдаряє по “слабкому місці” даного типу акцентуації, то відповідні риси характеру загострюються, відображаючись на всій поведінці у вигляді афективних реакцій. Ці реакції короткочасні та, зазвичай, тривають не більше однієї доби. Афект може проявлятися агресією щодо оточуючих, втечею від афективної ситуації або розігруванням бурхливих сцен [58; 70].

Найбільш частими в підлітковому віці порушеннями, виникаючими на фоні акцентуацій характеру, є такі девіації поведінки, як делінквентність, алкоголізм, суїцидальна поведінка та ін. Зміна ситуації на більш благополучну, як правило, усуває ці порушення [70].

Хотілося б підкреслити найбільш значущі феномени в динаміці акцентуацій характеру (Лічко О.Є., 1981):

- загострення рис акцентованого характеру в підлітковому віці, в період їх формування з наступними їх пом'якшеннями і компенсацією (перехід на акцентуації в приховані);
- загострення рис певного типу при прихованих акцентуаціях під впливом психічних травм або важких ситуацій;
- виникнення на фоні акцентуацій характеру перехідних порушень — девіацій поведінки, гострих афективних реакцій, неврозів та інших реактивних станів;
- трансформація типів акцентуацій характеру в силу конституційно закладених механізмів або впливів середовища;
- формування набутих психопатій, для яких акцентуація характеру стала основою, яка зумовила вибіркову чутливість по відношенню до певних несприятливих впливів середовища [2].

Підлітки з акцентуаціями характеру складають групу підвищеного ризику розвитку порушень психічного здоров'я у зв'язку з негативним впливом навколишнього середовища та психічних травм. Являючись крайніми варіантами менш акцентуацій характеру, виступають як фактор, який підвищує ризик розвитку психогенних нервово-психічних порушень і порушень поведінки [43; 2].

Аналіз наукової літератури та результатів експериментальних досліджень дають змогу визначити фактори, що сприяють формуванню акцентуацій характеру підлітків: 1) умови виховання, при яких розвиваються негативні якості особистості та негативні тенденції в поведінці: бездоглядність, гіперопіка, умови жорстких стосунків між батьками й дітьми та підлітками й учителями, надмірність вимог і очікувань по відношенню до дітей, дефіцит батьківської любові і спілкування з дитиною та ін. Вони створюють підґрунтя для розвитку ієї чи іншої акцентуації; 2) дезадаптивні стереотипи поведінки акцентуєваних підлітків актуалізуються в умовах, коли вони стикаються з бар'єрами діяльності, спрямованої на задоволення особистісно значущих потреб [19]. Школа, на думку О.Г.

Асмолова, повинна дати простір вільним і природним проявам особистості дитини, і ця свобода повинна обмежуватися лише безпекою і психологічним комфортом інших членів колективу та завданнями повноцінної освіти підлітка [7]. Психологи вважають, що авторитарний стиль спілкування в системі “вчитель–учень”, примусовий характер у навчанні сприяють психоемоційному перевантаженню учнів, зростанню кількості конфліктних ситуацій і різних форм дезадаптивної поведінки [9; 7]. Знання педагогом дезадаптивних стереотипів поведінки підлітка, його психологічних проблем дозволить будувати з ним взаєминитак, щоб попередити прояв поведінкових відхилень і домагатись поступового їх згасання; 3) одним із факторів кризи підліткового віку є його “когнітивна криза”, тобто розширення сфери діяльності і взаємодії підлітка значно випереджає його психологічну компетентність. Це призводить до зростання частоти виникнення бар’єрів у діяльності і до психологічних зривів [14].

Незважаючи на те, що тема підліткових акцентуацій характеру є традиційною для психології підліткового віку, вона не втрачає своєї актуальності [5]. За останні десятиріччя у зв’язку зі зміною умов життя, критерії оцінки і форми вияву акцентуацій характеру зазнали певних модифікацій і значно ускладнилися (В.П.Дворщенко, В.М.Нікітін, Ю.В.Попов), що призводить до необхідності діагностичної деталізації феноменології акценту йованих рис характеру і пошуку нових можливостей корекції обумовлених ними процесів соціально-психологічної дезадаптації [21].

У підлітковому віці від типу акцентуацій характеру значною мірою залежать особливості поведінки в різноманітних умовах і під впливом різних ситуацій [27]. Опираючись на знання того чи іншого типу, можна прогнозувати поведінку в певних ситуаціях. Можна передбачити ті психологічні фактори, які швидше всього здатні призвести до саморуйнування поведінки, а також ті форми, в які вона може перетворитися [27; 39].

1.3. Поняття агресії, основні теоретичні підходи, причини агресії, її види та механізм дії

Питання агресії і агресивної поведінки є актуальними в науковій літературі і розглядаються з точки зору філософії, педагогіки і психології. До початку ХІХ століття агресивним вважалося будь-яке активне поведінка, як доброзичливе, так і вороже [2]. Пізніше, значення цього слова змінилося, стало більш вузьким. Але, тим не менш, в сучасній психології існує проблема визначення агресії і агресивності, тому що ці терміни має наувазі велику різноманітність дій [2;6].

У сучасній літературі дається чимало визначень поняття «агресивність», проте, практично всі автори приходять до висновку, що агресія - це схильність до заподіяння іншим морального і фізичного збитку [10].

Агресія - це мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, що завдає шкоди об'єктам нападу (живим неживим), приносить фізичний збиток людям (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості і т. д.) [12; 10].

У зарубіжній психології агресію, в якій би формі вона не виявлялася, розглядають як поведінка, спрямоване на заподіяння шкоди або шкоди іншій живій істоті, яка має всі підстави уникати подібного з собою звернення (Є.Ю. Брель, Р. Берон, А. Басс, Л. Берковіц, Г. Фешбах, Д. Коннор і ін.) [10].

До теперішнього часу різними авторами запропоновано багато визначень агресії: по-перше, під агресією розуміється сильна активність, прагнення до самоствердження, внутрішня сила, що дає можливість людині протистояти зовнішнім силам (Є.Ю. Брель) [24]; по-друге, під агресією розуміються акти і реакції ворожості, атаки, руйнування, проявили в спробі завдати шкоди або шкоди іншій людині, об'єкту або суспільству (Р. Берон) [24; 12].

За А. Бассу, агресія - це будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдає шкоди іншим [32]. Інше визначення, запропоноване кількома дослідниками Л. Берковіцем і Г. Фешбаха, містить таке положення: щоб ті чи інші дії були прийняті як агресія, вони повинні включати в себе наміри образи чи образи, а не просто призводити до

таких наслідків [32;34]. Д. Коннор ж обмежує вживання терміна агресія спробою нанесення іншим тілесних чи фізичних ушкоджень [34].

Готовність суб'єкта до агресивної поведінки розглядається як відносна тій кариса особистості – агресивність [48]. Рівні агресивності визначаються як навчанням в процесі соціалізації, так і орієнтацією на культурно-соціальні норми, найважливішими з яких виступають норми соціальної відповідальності.

Агресивність в зарубіжних дослідженнях розглядається як емоційний короточасний стан і риса характеру людини. Л. Берковіц визначає агресивність як відносна тій ку готовність реагувати агресивно у багатьох різноманітних обставин. З його точки зору доцільніше розглядати агресивність як схильність до агресивної поведінки [38].

Російські дослідники розглядають агресію як результат певної поведінки, що має негативні правові, моральні, емоційні аспекти, агресивність розуміється як властивість людини, а сама агресія визначає емоційну сторону агресії (А. Нефедова, А.А. Реан, В.Г. Крисько і ін.) [2].

Завизначенням А.В. Нефедова, агресивність - це властивість особистості, яке відображає схильність до агресивної реакції привиникненні фруструючої та конфліктної ситуації [51]. Агресивна дія - це прояв агресивності, як ситуативної реакції. Якщо ж агресивні дії періодично повторюються, то в цьому випадку слід говорити про агресивну поведінку. Агресія ж - це поведінка людини в конфліктних і фруструючих ситуаціях [51; 38].

А.А. Реан, даючи визначення даним термінам, звертає увагу на те, що агресія - це навмисні дії, спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині, групі людей або тварині [48].

В.Г. Крисько розглядає агресивність як форму соціальної поведінки, так як людська агресивна поведінка здійснюється в контексті соціальної взаємодії. У визначенні поведінки як агресивного вирішального місця має належати поняттю норми, звідси і названої орієнтації [50]. Норми формують своєрідний механізм контролю за поведінкою тих чи інших дій.

Коли ці норми дотримані, сприймається поведінка не будучи розглядатися в якості агресивного, незалежно від ступеня згубності наслідків такої поведінки [51].

Поведінка називається агресивним занааявності двох обов'язкових умов: коли мають місце згубні для жертви наслідки; коли порушені норми поведінки [48].

Під агресивністю можна розуміти властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в області суб'єктно-суб'єктних відносин [22]. Ймовірно, деструктивний компонент людської активності є необхідним у творчій діяльності, так як потреби індивідуального розвитку з неминучістю формують в людях здатність до усунення і руйнування перешкод, подолання того, що протидіє цьому процесу.

Далі розглянемо види агресії і агресивності. Агресія як психічна реальність має конкретні характеристики: спрямованість, форми прояву, інтенсивність [24]. Метою агресії може бути як власне спричинення страждання (шкоди) жертви (ворожа агресія), так і використання агресії як способу досягнення іншої мети (інструментальна агресія) [22; 24].

У сучасній літературі пропонуються найрізноманітніші класифікації агресії і агресивної поведінки. Одна з найбільш поширених класифікацій запропонована такими авторами, як А. Басс і А. Дарки. Вони виділили п'ять видів агресії: фізична агресія, роздратування (запальність, грубість), вербальна агресія (погрози, крики), непрямая агресія (плітки, злобні жарти), негативізм (опозиційна манера поведінки) [5].

Він вважає, що існує два види агресії: «доброякісна» і «злаякісна». Перша з'являється в момент небезпеки і носить оборонний характер. Як тільки небезпека зникає, загасає і дає форму агресії. «Злаякісна» агресія є жорстокість і деструктивність і буває спонтанною і пов'язану зі структурою особистості [48].

В.Д. Шадриков, беручи за основу стиль поведінки в конфлікті, виділяє наступні види агресивності:

- захисна - виникає тоді, коли при наявності у дитини активної позиції закріплюється страх перед навколишнім світом; основна функція агресії в цьому

випадку - захист від зовнішнього світу, який представляється дитині небезпечним;

- деструктивна - якщо у дитини в ранньому віці відсутня автономність, здатність до самостійних виборів, суджень, оцінок, то в активному варіанті у нього з'являється деструктивна агресивність;
- демонстративна - виникає не як захист від зовнішнього світу і незаподіяння шкоди кому-небудь, а як бажання дитини звернути на себе увагу [32].

По спрямованості виділяють:

- гетероагресію: спрямованість на оточуючих (вбивства, зґвалтування, нанесення побоїв, погрози, образи, ненормативна лексика);
- аутоагресію: спрямованість на себе (самознищення аж до самогубства, саморуйнівної поведінки, психосоматичні захворювання) [32].

І.А. Фурманов ділить агресивну поведінку дітей на дві форми:

1. Соціалізована - діти зазвичай не мають психічних порушень, у них низький моральний і волевий рівень регуляції поведінки, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм, слабкий самоконтроль [43]. Вони зазвичай використовують агресію для залучення уваги, надзвичайно скрамовисловлюють свої агресивні емоції (кричать, голосно лаються, розкидають речі). Така поведінка направлена на отримання емоційного відгуку від інших або відображає прагнення до контактів з однолітками. Домігшись уваги партнерів, вони заспокоюються і припиняють свої виклики дії [43; 48].

2. Несоціалізована - діти зазвичай страждають якими-небудь психічними розладами (епілепсія, шизофренія, органічне ураження головного мозку) з негативними емоційними станами (тривога, страх, дисфорія). Негативні емоції і супроводжуюча їх ворожість можуть виникати спонтанно, а можуть бути реакцією на психотравмуючу або стресову ситуацію [48]. Особисті риси самих дітей є високою тривожністю, емоційною напругою, схильністю до порушення і імпульсивної поведінки. Зовні це проявляється найчастіше прямий вербальної і фізичної агресією. Ці хлопці

ненамагаються шукати співпраці з однолітками, часто самі не можуть чітко пояснити причини своїх вчинків. Зазвичай агресивними діями вони або просто розряджають накопичене емоційне напруження, або отримують задоволення від заподіяння неприємностей іншим [43; 48].

Необхідно відзначити, що в житті найчастіше зустрічається поєднання деяких або навіть всіх видів агресії. Крім того, різноманітність проявів агресії у дітей і дорослих можна групувати на види як негативні властивості особистості, які проявляються в стосунках з іншими, в розладах поведінки і емоцій, таких як деструктивність, жорстокість, насилля, конфліктність, ворожість, запальність і безглуздою, мстивість і інші [48].

А.А. Романов виділяє такі типи агресивності у дітей та підлітків:

- гіперактивно-агресивна дитина - рухово-розгальмованою дітям важче бути дисциплінованими і слухняними;
- агресивно-образливий і виснажується дитина - підвищена чутливість, дратівливість, вразливість можуть провокувати агресивну поведінку;
- агресивна дитина з опозиційно-зухвалою поведінкою - дитина часто грубіянить, а не всім, а тільки батькам, знайомим йому людям. Причина цього у взаєминах з цими людьми;
- агресивно-боязкий дитина - ворожість, агресивність можуть бути засобом захисту дитини від уявної загрози, нападу;
- агресивно-бездушний дитина - здатність до емоційного відгуку, співпереживання, співчуття до інших у цих дітей порушена [36].

Аленев і автори говорять про негативні наслідки агресивної поведінки, наприклад, Б. Крейхів вважає, що в агресивності є певні здорові риси, які просто необхідні для активного життя [38]. Це наполегливість, ініціатива, наполегливість у досягненні мети, подолання перешкод. Ці якості притаманні лідерам. Е. Фромм зазначає: «Механізм оборонної агресії» вмонтований у мозок людини і покликаний зберігати її життєво важливі інтереси від загроз. Необхідно строго розрізняти агресію біологічну, адаптивну, що сприяє підтримці

життя, доброякісну, від злоякісної агресії, непов'язаної зі збереженням життя» [36; 48].

Таким чином, агресивна поведінка розглядається як поведінка, що має негативні правові, моральні, емоційні аспекти. Агресивність - це властивість особистості, яка відображає схильність до агресивної поведінки в виникненні frustrуючої і конфліктної ситуації [50].

1.4. Специфіка агресії у підлітковому віці

Підлітковий вік характеризується періодом між молодшим підлітковим віком і дорослістю (молодістю). Вчені дають різні вікові межі цього періоду. Наприклад, А.А. Смирнов виділяє старший підлітковий вік - 16-17 років, юність від 17 до 20-23 років [36], Р.В. Козьяков визначає як період після тротства до дорослості (від 15-16 до 21-25 років) [28], Л.С. Виготський - як пубертатний період (14-17 років) [32].

Головним новоутворенням підліткового віку є саморефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, установка на свідоме побудову власного життя. Сформування більш стійкою і незалежної Я-концепції, атакса само світогляду в цілому, побудова системи цінностей [42].

У підлітковому віці мотиви, пов'язані з майбутнім, починають спонукати активну навчальну діяльність.

Спостерігається диференціювання навчальних предметів на «потрібні» і «непотрібні» [4]. Причому основним мотивом, що характеризує таку ізберательність, є прагнення придбати професію. Як зазначає Т.М. Урутіна в цей період мислення набуває особистісно-емоційний характер.

На емоційний стан підлітка впливає безліч різних чинників, в тому числі і переживання з приводу власних можливостей, здібностей та особистих якостей [42].

Більшість фахівців вважають, що підлітковий вік - це етап життя людини, коли йому доводиться приймати рішення щодо вибору життєвого шляху. Даний етап характеризується закінченням статевого дозрівання,

сповільнюється функціональний розвиток тканин і органів, серцево-судинної і дихальної систем, відстало-м'язового апарату [30]. Психічні процеси розвиваються за допомогою пізнання, а система відносин вибудовується за принципом «людина-річ». Психологічний розвиток особистості пов'язане з соціальною ситуацією розвитку. Це пов'язано з тим, що підліток стоїть на порозі вступу у доросле самостійне життя [30; 40]. У нього з'являється можливість вибрати, чим він хоче займатися в майбутньому. У той же час вже формується усвідомлене розуміння того, що від його рішень багато в чому буде залежати його подальше життя. У зв'язку з цим у дорослого покоління змінюються вимоги до підлітка: він повинен бути підготовлений до праці, до сімейного життя, стати більш відповідальним, вміти відповідати за свої вчинки, стримувати свої емоції і виконувати встановлені в суспільстві правила і норми [49].

Паралельно з накопиченням досвіду взаємодії з іншими людьми формується більш узагальнена, незалежна, реалістична і стійка, Я-концепція. Зростає значимість власних цінностей для побудови Я-образу і самооцінювання.

Цінність даного віку:

- досягнення загальної соціальної та емоційної зрілості;
- відмова від рідного дому (емансипація);
- остаточний вибір професії;
- оволодіння способом структурування свого вільного часу;
- формування психології життя, і як наслідок мотивоване свідоме поведінка [30].

Поширені проблеми підліткового періоду:

- підвищена емоційна збудливість (змінна настрою, неврівноваженість, тривожність, агресія);
- недостатній рівень самостійності і відповідальності;
- неадекватна самооцінка;
- недостатнє спілкування з однолітками;
- несформованість моральних ідеалів, принципів, світогляду;
- відсутність конкретних життєвих цілей;
- зайва критичність до себе і (або) оточуючим;

- шкідливі звички (звички в яких немає незалежності, але є великий інтерес) [30].

Одна з актуальних проблем підліткового періоду це проблема агресивної поведінки. Агресія - («agressio» (латинське) - напад, напад) - деструктивне і мотивоване поведінку, що суперечить нормам і правилам в суспільстві, що завдає фізичної шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), атакує моральну шкоду живим істотам (негативний переживання, стан пригніченості, напруженості, страху і т.п.) [57].

Агресивна поведінка - ситуативне, соціальний, психологічний стан безпосередньо перед або під час агресивної дії [38]. Проблема агресії займалася багатьох вчених і педагогів не тільки сучасності, а й минулих років. Наприклад А. Басс і А. Дарки виділяли 5 видів агресії:

- Фізична агресія (фізичні дії проти кого-небудь).
- Роздратування (запальність, грубість).
- Вербальна агресія (погрози, крики, лайка і т.д.).
- Непряма агресія, спрямована (плітки, зловісні жарти) і ненаправленої (крики в натовпі, тупання і т.д.).
- Негативізм (опозиційна поведінка) [74].

Агресивна поведінка або агресія розглядається в психолого-педагогічній літературі як одна з форм руйнівного поведінки, яка суперечить соціальним і моральним нормам, приносять шкоду людям (фізичний або моральний), викликає у них сильний психологічний дискомфорт [48]. Девіантна поведінка може виникати під впливом неблагополучного середовища, стилю і кола спілкування, способу життя. Важливо підтримувати нормальний мікроклімат в соціумі [36]. В іншому випадку у молодих людей велика ймовірність виникнення відчуженості, грубості, неприязні, що в свою чергу створює передумови для появи агресивності і руйнівних дій, демонстративно непокори [36; 48].

Агресія в підлітковому віці впливає на взаємини з батьками, друзями, однолітками, а також на навчальну діяльність, індивідуальний розвиток, успішність у

майбутній професійній діяльності [36]. А.А. Реан в своїх працях прийшов до висновку, що рівень вираженості агресивних реакцій взаємопов'язаний з самооцінкою підлітків [48]. Загальна тенденція полягає в наявності прямого зв'язку: чим вище рівень самооцінки, тим вище показники загальної агресії і різних її складових [36].

До розробки або підбору коректує (розвиваючої) програми необхідно провести діагностику рівня агресивності в даний час у даного індивіда. Приклад таких діагностик: опитувальник «Вивчення агресивності» А. Басса-Дарки, критерії визначення агресивності М. Пустеля Алворда і П. Бейкера (спостереження), опитувальник дитина очима дорослого А.А. Романова, методика «Тест Рука» (проектна методика), опитувальник «Особистісна агресивність», графічна методика «Кактус», опитувальник Л.Г. Почебут [24].

Будь-якому фахівцеві при підборі і реалізації програми рекомендується вирішувати ті чи інші завдання з метою зниження рівня агресії:

- навчання навичкам релаксації, зняття емоційної напруги, навчання самоконтролю;
- формування самосвідомості адекватної самооцінки;
- формування здатності до співпереживання, співчуття, довіри оточуючим;
- розвиток вміння взаємодіяти з оточуючими людьми [24].

Виконання даних завдань дає можливість підліткам знизити рівень агресивності до прийнятної, і таким шляхом домогтися більш сприятливої соціалізації [43].

Форма роботи (індивідуальна або групова) і тривалість реалізації програми повинні підбиратися психологом відповідно до завдання програми та очікуваним результатом, а також з урахуванням психологічних особливостей підлітків. Після проведення коректує (розвиваючої) програми психолога (педагога) необхідно провести той же набір діагностичних методик, що він застосовував до проведеної коректує (розвиваючої) програми [48].

Таким чином, в підлітковому віці основними причинами агресії виступають неадекватна самооцінка, низький рівень соціально-психологічної компетентності, холеричний тип темпераменту, неправильна оцінка поведінки іншої людини, недостатня психологічна стійкість, відсутність здатності до емпатії, завищений або занижений рівень домагань, акцентуація характеру, атакожрізні протиріччя, характерні для даного віку. Основним протиріччям є протиріччя між зростаючими потребами особистості та можливостями їх задоволення [36]. Воно може прийняти форму протиріччя між мріями (уявленнями) і дійсністю. В даний час проблема агресивності найбільш гостро виявляє себе. Вона виражається в грубій нецензурній лексиці, агресивній поведінці, дратівливості і т.д. Сучасні психологи розробляють і комбінують різноманітні корекційно-розвиваючі програми по зняттю агресивності (або її прояву), використовуючи при цьому різні методи ки [48].

Під агресією розуміється мотивована деструктивна поведінка підлітка, що суперечить прийнятим нормам і правилам існування людей в соціумі, що заподіює моральну, фізичну, матеріальну чи психологічну шкоду іншим людям [28].

Кажучи про соціально-психологічні причини агресії у підлітків, загалом, агресія виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію і супроводжується емоційним станом гніву, ворожості і ненависті [2; 10]. Це реактивна агресія в різних її проявах. Також проявляється ворожа агресія, яка характеризується цілеспрямовано - усвідомленим наміром завдати шкоди іншій. Розвиток агресивності особистості залежить від рівня її соціалізації, засвоєння нею культурно-соціальних норм, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності і покарання за проявлену агресію. Для стримування агресії велику роль відіграє правильне формування особистісних механізмів самоконтролю у підлітка, розвиток психологічних процесів, емпатії, що сприяє розумінню інших і співпереживання більш слабким людям [12]. Далі розглянемо соціально-психологічну характеристику агресії.

Для групової агресії підлітків характерні:

- Наявність в групі ініціаторів і провокаторів.
- Готовність групи вирішувати свої проблеми зарахунок більш слабких особистостей.
- Анонімність кожного учасника агресивних дій в соціумі.
- Взаємна індукція членів злочинного співтовариства.
- Супроводжуючі їх процес зараження.
- Публікації в ЗМІ, художній літературі, кіно про позитивний і героїчному образі злочинця [48].

Далі з'ясуємо, якої шкоди завдає суспільству і особистості зокрема групова і індивідуальна агресія:

1. Моральна шкода від образ, принижень, знущань над особистістю, спрямований на зниження соціально-психологічного статусу ображених людей.

Метаморфоз образ - дискредитувати ту чи іншу людину в очах інших людей, принизити його людську гідність, викликати у ображених депресивний стан і придушити його волю.

2. Фізичний збиток від нанесення тілесних ушкоджень іншим людям, що призводять до розладу їх здоров'я.

3. Матеріальна шкода виражається в заволодінні злочинною групою матеріальних цінностей жертв злочину, шляхом розбійного нападу, вимагання або приведення майна в непридатний стан в результаті актів вандалізму.

4. Психологічний збиток стає наслідком морального, фізичного або матеріального збитку, в результаті яких порушується внутрішній статус жертви. Руїнується сформований спосіб життя. Слідство такого збитку призводить особистість до думки про суїцид [26; 48].

Цей поділ умовний. Всі види шкоди взаємопов'язані і тісно переплетені. Все в кінцевому підсумку залежить від ступеня фізичної, моральної та психологічної стійкості особистості до подібного роду агресії [28].

Розглянемо детально основні причини, що сприяють цьому явищу:

1. Негативний вплив сім'ї на психологію і свідомість підлітка.

Відсутність сімейного виховання

є

першопрчиною асоціальної формування особистості і в подальшому становлення на злочинний шлях. Це демонструється наприкладі батьків і інших старших членів сім'ї [28]. До цього можна віднести пияцтво, аморальна поведінка, грубість і жорстокість у відносинах з оточуючими і членами сім'ї. Багато підлітків не витримують жорстокості і садизму, знущання в сім'ях і тому тікають з рідного дому на вулицю. Такі діти поповнюють ряди безпритульних. Серед безпритульних дітей, багато покинутих батьками. Такі підлітки збиваються в агресивні групи, депанують жорстокі закони виживання.

Також сприяє на ростання частки безпритульних дітей збільшення потоку біженців та емігрантів з ближнього і далекого зарубіжжя. Злидні, безвихідь супроводжуються непомірним вживанням алкоголю і сурогатних напоїв. Сім'я алкоголиків не займаються вихованням підлітків, а часом і самі штовхають їх на злочинний шлях. У таких сім'ях, якщо їх можна назвати сім'єю, дуже несприятливий соціально-психологічний клімат [30; 32]. Сімейні конфлікти вирішуються нецивілізованими способами, що призводить до зростання побутових злочинів (тяжкі тілесні ушкодження, доведення до суїциду підлітків, споювання підлітків) [48].

Долучившись до алкоголю в сім'ї, такі підлітки об'єднуються в групи для задоволення потреби в алкоголі. Для придбання алкоголю потрібні гроші і для їх видобутку підлітки скоюють злочини (грабежі, розбійні напади, квартирні крадіжки). Жорстокість в сім'ї породжує жорстокість вуличних угруповань підлітків [28].

Особливою жорстокістю відрізняються банди, що складаються з дівчаток. Вони роблять особливо зухвалі і цинічні злочини, пов'язані з насильством над особистістю.

2. Для соціально неблагополучних сімей характерно їх генетичне неблагополуччя [48]. Діти, народжені в таких сім'ях, страждають різними вродженими психічними та соматичними захворюваннями. Вони відстають від своїх однолітків у психічному розвитку, не відвідують дошкільних установ, не ходять в школу. Стають замкнутими і агресивно налаштованими проти суспільства. У таких дітей є прямий шлях в кримінальне середовище, до таких же, як і вони

підліткам. Найчастіше в кримінальному середовищі їх використовують в якості грубої фізичної сили проти неугодних [34; 48].

З перерахованого вище видно, що негативний вплив сім'ї на кримінальну поведінку підлітків може бути двох типів: безпосереднє і опосередковане. Щоб уникнути впливу сім'ї на криміналізацію підлітка необхідно подлативсі види сімейного неблагополуччя [22]. Для цього необхідна воля держави і суспільства в цілому. Для цього, в першу чергу необхідно:

1. Виявити і взяти на контроль всі не благополучні сім'ї.
2. Розробити заходи профілактики щодо попередження народження дітей генетично не благополучних.
3. Своєчасно позбавляти батьківських прав батьків провідних аморальний і кримінальний спосіб життя.
4. Впроваджувати програму будівництва муніципального житла для багатодітних сімей.
5. Навчати соціальних працівників в навчальних закладах для роботи з соціально не благополучних сім'ями.
6. Створити сімейні консультації для профілактики і вирішення сімейних конфліктів в соціально не благополучних сім'ях.
7. Створити спеціальні центри для надання соціальної допомоги особам, які зазнали насильства в сім'ї, з тимчасовим перебуванням в центрі.
8. Проводити заняття в спеціальних центрах з батьками не благополучних сімей.
9. Організувати роботу соціальних педагогів, орієнтованих на роботу з соціально не благополучних сім'ями [51].

Часто, на вигляд в благополучних сім'ях підлітки надані самі собі. Батьки задовольняють непомірні матеріальні потреби і запити підлітків. В результаті у підлітків виховуються егоїзм, неповага до інших людей, безвідповідальність, агресивність, жорстокість [48]. Підліток стає соціальною особою і вступає на кримінальний шлях. Всі перераховані вище заходи допоможуть профілактиці та зменшення криміналізації серед підлітків із

соціальнонеблагополучнихсімей. Проблема, в загальномуможнавирішити. Для цього потрібнадержавнапрограма з оздоровленнясоціальнонеблагополучнихсімей [28].

Таким чином, проаналізувавширізні підходи нароблемувиникненняагресивноїповедінки у підлітків, можназробитивисновок, що причинавиникненняагресіїполіфакторна [51].

Проводячипрофілактикуагресивнихпроявів в середовищі підлітків, необхідновраховувати як природнийфактор (наявністьагресивності, як особистісної схильності до агресивних дій), так і мікросоціальнийфактор (взаємодія в сім'ї, референтноїгрупи, шкільному класі), атакожмакросоціальнийфактор (модельповедінки, прийнята в суспільстві, що пропагуєтьсяза допомогою засобівмасовоїінформації) [28; 51].

Висновки до першого розділу

У процесіаналізунауковихдослідженьпроблеми було виявленорозмаїття визначень поняття акцентуаціїхарактерутаагресії у вітчизняній та зарубіжній літературі, атакожфакторів їх виникнення. Висвітлено головні моменти, що є факторами які впливаютьнавиникненняакцентуаціїхарактерув учнів середньої школи, такождослідженірізні типи акцентуаціїхарактеру, до яких відносяться: гіпертимний тип, циклоїдний тип, лабільний тип, астено-невротичний тип, сензитивний тип , тривожно-педантично тип , інтровертований тип збудливий тип, демонстративний тип танестійкий тип. Також було розглянуто які характеристики особистості впливають на формуванняагресивноїповедінки тарівняагресії, до них відносяться самооцінка, колектив, стосунки у сім'ї. З'ясовано, що підставами для виникненняакцентуаціїхарактеруможуть бути як психотравмуючі події, так і соціальні причини, а саме вплив компанії, низькасамооцінка та інше.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ТИПУ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ТА ВИДІВ АГРЕСІЇ В УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

2.1. Організаційні та змістові аспекти дослідження взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи

Акцентуація характеру - явище дуже поширене серед підлітків, і природно, воно не може не відбиватися педагогічним свідомістю.

Відображення це проявляється насамперед у понятті «важкий вік». Підліткам взагалі властива певна дисгармонійність, акцентуації характеру, в цьому одна з найважливіших особливостей даного віку. Так, заданими А.Є. Личко, загостреність окремих рис характеру, їх акцентуованість в учнів різних типів шкіл варіює в межах від 32 до 88 відсотків від загального контингенту (11; 21).

Зрозуміло, ступінь такої дисгармонійності у різних підлітків може бути різною, а головне - акцентуація характеру може мати різні якісні особливості - по-різному відповідати прийнятним у суспільстві етичним нормам. Коли мають місце особливі розбіжності між цими нормами і реальною поведінкою підлітка, його стійка несприйнятливність до впливу дорослих, до тих чи інших виховних впливів, в таких випадках в педагогічному середовищі прийнято говорити про «важкого підлітка», про «складний характер» і т.п.

Зі сказаного випливає, що не всі акцентуовані підлітки є «важкими», дане поняття застосовується лише до певних типів акцентуованих характерів, яким саме стасясно з попереднього та подальшого викладу.

До безпосередніх, прямих способів вимірювання агресивності відноситься спеціально розроблений опитувальник Басса-Дарки (Buss A., Durkee A., 1957). Опитувальник Басса-

Дарки досить широко використовується для вивчення різних форм агресивних і ворожих реакцій. В основі методики Басса-Дарки, на думку її розробників (Buss A., Durkee A., 1957), лежить розуміння агресії як особливого відповіді - атаки, що містить стимули, здатні заподіяти шкоду іншій істоті.

Покладена в її основу концепція поділяє агресію і ворожість як емоційну передумову і реакцію відносини - скрито- вербальну реакцію, плюс до негативні почуття і негативна оцінка людей і подій (Ольшанська О.В., 2000). Методика розділяє агресивну поведінку на фізичне і вербальне, пряме і непряме, активне і пасивне. А. Басс і А. Дарки виділяють 5 видів агресії:

- Фізична агресія (фізичні дії проти кого-небудь);
- Непряма агресія (спрямована - плітки, злісні жарти; ненаправлена - крики в натовпі, тупання і т.д.);
- роздратування (запальність, грубість);
- негативізм (опозиційна манера поведінки);
- вербальна агресія (погрози, крики, лайка і т.д.).

Атако ж два види ворожості: обурення і підозра. Фізична агресія, непряма агресія, роздратування і вербальна агресія разом складають сумарний індекс агресивних реакцій, а образа і підозрілість - індекс ворожості. Крім того, аналізуються докорисумління, почуття провини, виявляється стримуючий вплив почуття провини на прояв форм поведінки, які зазвичай забороняються нормами суспільства.

На думку багатьох дослідників (Берон Р., Річардсон Д., 2000; і ін.), Опитувальник Басса-Дарки є однією з небагатьох найбільш частовживаних в західній психології, щодо компактних, валідних і достовірних методик для фіксації агресії, для її кількісної індексації, атако ж для виявлення її основних поведінкових компонентів. Е.В. Ольшанська каже, що при використанні опитувальника Басса-Дарки для дослідження агресивності і ворожості підлітків виявилася його здатність до кількісного виміру даних, квантифікації вираженості агресії, атако ж основних компонентів агресивної поведінки (Ольшанська О.В., 2000). Х. Хекхаузен (1986), навпаки, зазначає, що проведена в опитувальнику Басса- Дарки диференціація агресивності і ворожості не привела до

розробки пояснювальних теоретичних конструктів, які стали б опосередкованою ланкою між безліччю ситуаційних особливостей і різноманітними формами поведінки.

А. Басс розділив поняття «агресії» і «ворожисть» і визначив останню як реакцію, розвиваючу негативні почуття і негативні оцінки людей і подій. Створюючи свій опитувальник, диференціює прояви агресії і ворожості, А. Басс і А. Дарки виділили такі види реакцій.

- Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.
- Непряма агресія, спрямована на іншу особу або ні на кого неспрямована.
- Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів принаймні порушенні (запальність, грубість).
- Негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.
- Образа - задрість і ненависть до оточуючих задійсні і вигадані дії.
- Підозрлість - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
- Вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
- Почуття провини висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що надходить зло, атакує і відчуваються їм докорі сумління.

Опитувальник для діагностики стану агресії складається з 75 тверджень. При складанні опитувальника автори користувалися наступними принципами: питання ставитися тільки до однієї форми агресії; питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

2.2. Діагностика видів агресії та типів акцентуації в учнів середньої школи

В даному дослідженні взяли участь юнаки та дівчата віком 14-15 років в кількості 40 осіб.

В ході експерименту ми поставили перед собою завдання: дослідити взаємозв'язок типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи.

Вибірку складала група з 40 школярів восьмого класу, які навчаються у спеціалізованій школі №187 з поглибленим вивченням української та англійської мов міста Києва.

Для досягнення поставлених нами цілей було використано такі методики:

1. Опитувальник дослідження рівня агресивності (А. Басс і А. Дарки) [33];
2. Тест внутрішньої (прихованої) агресивності (Сайн Дайхофф) [34];
3. Модифікований опитувальник (Личко А.Є.) [35].

В результаті проведення опитувальника дослідження рівня агресивності (А. Басса-Дарки) респонденти отримали такі результати:

- Найменша кількість досліджуваних осіб (2.5%) мають схильність до фізичного вираження агресії. Для таких підлітків характерне використання фізичної сили проти іншого обличчя.
- Трохи більший відсоток (7.5%) характеризують ознаки непрямої агресії. Випробовувані, віднесені до цієї групи, проявляють дії, які непрямо шляхом наносять шкоду іншим (плітки, злісні шутки).
- Один з найбільшій відсотків (15%) отримали показники схильності до роздратування. Це готовність до прояву прищонайменшому збудженні запальності, різкості, грубості.
- Менший відсоток (5%) респондентів продемонстрував схильність до негативізму. Характерна опозиційна манера поведінки, зазвичай спрямована проти авторитету або керівництва. Може нарастати від пасивного опору до активної боротьби проти сталих законів і звичаїв.
- Один з найбільшій відсотків (20%) отримав показники схильності до образ.

- Трохи менший за показник образотримав показник підозрливості (17.5%). Характерна недовіра і обережність по відношенню до людей, засновані на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.
- Вербальний прояв агресії домінує лише у 10% школярів. Характерне вираження негативних почуттів як через форму (крик, суперечка), так і через зміст словесних відповідей (погрози, прокляття).
- Найбільший показник (22.5%) отримали школярі схильні до образи. Заздрість і ненависть до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву на весь світ адійся або уявні страждання.

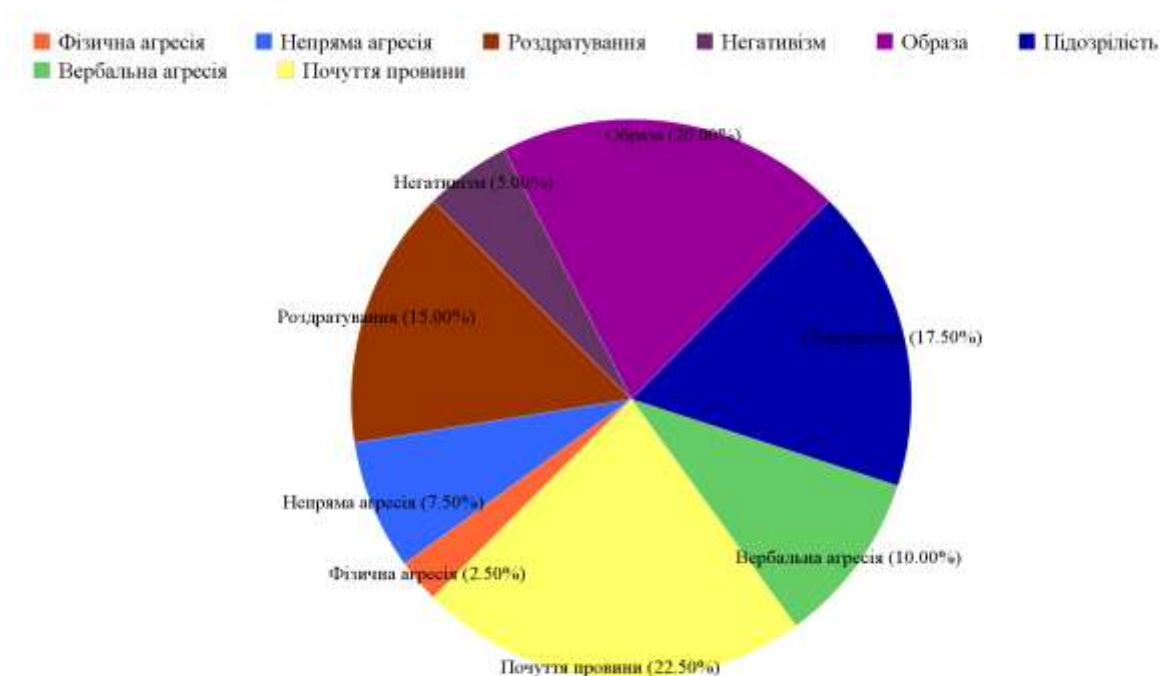

Рис. 2.2.1 Розподіл результатів за методикою «Опитувальник дослідження рівня агресивності»

В результаті проведення тесту внутрішньої (прихованої) агресивності (СайнДайхофф) у школярів були отримані наступні результати:

- 0-10 балів. Абодужехорошийсамоконтрольсвогочуттягнівуабонездатністьйогоусвідомити і прийнятиотримализарезультатами 20% опитуваних.
- 11-20 балів, щовказуєнавнутрішнюагресивність в межахнормиотримали 45% опитуваних.
- 21-30 балів - підвищенийрівеньвнутрішньоїагресивності, такийрезультатотримали 30% опитуваних.
- 31-40 балів - високийрівеньвнутрішньоїагресивності. Отрималилише 5% опитуваних.

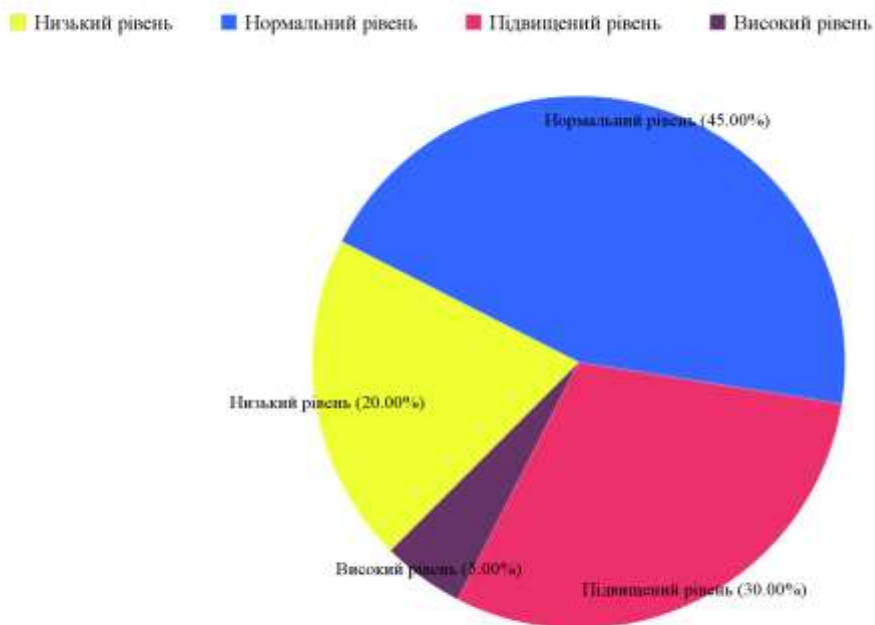

Рис. 2.2.2 Розподіл результатів за методикою «Внутрішньої (прихованої) агресивності»

В результаті проведення модифікованого опитувальника виявлення типу акцентуації характеру (Личко А.Є.), ми отримали такі результати:

- Гіпертимний тип акцентуації характеру отримали 2% респондентів.

Основна риса цього типу - постійне перебування в хорошому настрої, лише зрідка змарюється спалахами агресії у відповідь на протидію оточуючих, а тим більше при їх прагненні круто придушити бажання і наміри підлітка, підпорядкувати його своїй волі.

Характерні висока контактність, балакучість, жвава жестикуляція. Гіпертімі проваджені жагою діяльності, спілкування, вражень і розваг. Частовиявляють тенденції до лідерства, що підкріплюється звичайною наявністю організаторських здібностей. Крім того, гіпертімі вельми ініціативні і оптимістичні.

В конфліктні відносини вступають лише в умовах жорсткої дисципліни, монотонної діяльності, вимушеного самотності. Тому гіпертімі часто бувають «незручні» на уроках, ненасичені різноманітною, доступною для них діяльністю. Як правило, чим нижче у гіпертімі підлітка загальна мотивація до навчальної діяльності, тим важче йому «витримати» урок без відхилень у поведінці.

Найкращий спосіб нейтралізації гіпертіма на уроках - включення його в цікаву і доступну діяльність. Ще краще, якщо діяльність з відтінком лідерства: фізорг, бригадир, лаборант-кіномеханік і т.д. Цю діяльність необхідно будувати під конкретним підлітком-гіпертімом, з огляду на його інтелект, здібності, нахили та ін.

Для сприятливого розвитку характеру у гіпертіма однаковонебажані як умови бездоглядності (притаманні їм жага пригод і вражень в цих умовах можуть привести до сумних наслідків), так і жорсткий контроль, проти якого гіпертімі звичайно дають бурхливу реакцію протесту.

У той же час вони можуть бути активними помічниками вчителя, лідерами в підліткових колективах, організаторами потрібних, корисних справ. Вельми чуйні на доброзичливе, шанобливе ставлення з боку педагога.

У більшості доросломувіці областю інтересів гіпертіма звичайно є робота, пов'язана з постійним спілкуванням, - служба побуту, організаторська діяльність. Схильні до зміни професій і місця роботи.

- Циклоїдний тип зарезультатами отримали 5% опитуваних:

Даний тип поведінки найчастіше спостерігається в старшій підліткової і юнацької віці. Його особливістю є періодичне (з фазою від декількох тижнів до декількох місяців) коливання настрою і життєвого тону. В період підйому циклоїдним підліткам притаманні риси гіпертичного типу. Потім настає період спаду настрою, різко падає контактність, підліток стає небагатослівним, песимістичним. Починає перейматися гучним суспільством, хоча в конфлікти вступає рідко. Закидаються колишні захоплення, втрачається інтерес до пригодного пошуку. Перш за все підлітки стають смутними домосідами. Падає апетит, можливі прояви безсоння, авдень, навпаки, - сонливість. Дрібні неприємності і невдачі, які частішають через падіння працездатності, переживаються вкрай важко. На зауваження і докори підлітки-циклоїди можуть відповісти роздратуванням, навіть грубістю і гнівом, але при цьому в глибині душі ще більше впадають у відчай.

Дуже вразливі підлітки-циклоїди до корінної ломки життєвого стереотипу (зміна місця проживання і навчання, втрата друзів і близьких). Серйозні невдачі і нарікання оточуючих можуть поглибити субдепресивне емоційне навантаження і викликати гостру афективну реакцію з можливими спробами до самогубства.

Оптимальна позиція близьких і педагогів по відношенню до підлітка, що знаходиться в субдепресивній фазі - ненав'язлива турбота і увага (при цьому категорично протипоказані розпитування типу: «Ну чому у тебе такий поганий настрій?»). Взагалі необхідно по можливості зменшити в цей період різні вимоги до підлітка. Для нього дуже важлива в такий момент можливість теплої контакту з значущим для нього людиною: батьками, другом, коханою людиною.

Величезною користю в подібній ситуації може надати компетентний шкільний психолог, якому підліток за своєю ініціативою «відкриє душу», полегшить свої душевні переживання в процесі психотерапевтичної бесіди. Тому шкільний психолог повинен добре знати «своїх» циклоїдів, спостерігати за ними, щоб вчасно прийти їм на допомогу.

- Лабільний типотримали 7.5% як результаттесту.

Головна риса цього типу - крайня мінливість настрою його представників. В тій чи іншій мірі це явище притаманне всім підліткам, тому про наявність акцентуації даного типу можна говорити лише тоді, коли настрої змінюються надто швидко, а приводи для цих змін є нікчемною. Кимось на уроці сказане невтішне слово, непривітний погляд випадкового співрозмовника, що відірвалася гудзик - подібні події здатні занурити підлітка - представника лабільного типу - в сумне і похмурий настрої, довести до сліз. І, навпаки, незначні, але приємні речі (скажімо, звичайний комплімент) істотно поліпшують настрої такого підлітка.

Часті зміни настрою поєднуються зі значною глибиною їх переживання. Від настрою на даний момент залежать і самопочуття, і апетит, і працездатність, і бажання побути на самоті або спрямуватися в галасливу компанію. Так само змінюється і ставлення до майбутнього - воно то оптимістично, то, навпаки, сумне або навіть похмуре.

На тлі коливань настрою можливі швидкоплинні конфлікти з однолітками і дорослими, короткочасні афективні спалахи, але потім слідує швидке каяття і пошук шляхів примирення.

Хоча іноді лабільні підлітки здаються легкокованими, насправді в більшості випадків вони здатні на глибоку і щиру прихильність до рідних, друзів, коханих. У той же час вони надзвичайно чуйні над добротою, можна навіть сказати, що вони відгукуються на розуміння, підтримку і доброту, і тягнуться до їх джерела, як соняшник - до сонячного світла. Іноді досить нетривалого, але довірчого, підбадьорливого, ласкавої розмови, щоб вдихнути нові сили в «опустив руки» лабільного підлітка. Натурботу просебе він відповість вдячністю і старанністю.

Дуже гостро, хворобливо переживають такі підлітки відкидання з боку емоційно значимих осіб, втрату близьких, вимушену розлуку з ними.

Якщо педагог хоче зробити свій вплив на лабільного підлітка більш ефективним, він повинен забути про докори і покарання, діяти виключно добротою і ласкою.

- Астено-невротичний тип отримали 17.5% школярів.

Головними рисами астено-невротичного типу є підвищена «психічна та фізична утомляемость» - дратівливість / схильність до іпохондричності. Стомлюваність особливо проявляється при розумових заняттях. Помірні фізичні навантаження переносяться краще, проте фізичні напруги, наприклад, обстановки спортивних змагань, виявляються нестерпними. Дратівливість найбільше схожа з афективними спалахами при лабільній оцінці ситуації, але на відміну від неї, афективні спалахи пов'язані тут не з перепадами настрою, а з чітко простежується наростаннями дратівливості в моменти втоми.

Накопичене роздратування з незначного приводу легко виливається на оточуючих, часом випадково потрапили «під гарячу руку», і настільки ж легко змінюється каяттям і навіть сльозами. На відміну від збудливого типу (див. нижче), афект у астено-невротичного типу не має ознак поступового нагнітання, сили, тривалості. В даному випадку афект - завжди прояв слабкості. Ця ослабленість організму проявляється і в зовнішньому вигляді астено-невротика - він блідий, у нього синява під очима. Саме його ослаблення породжує підвищену збудливість, однак, розлютившись, астено-невротик швидко втрачає сили. Він «заводиться з півоберта», не орієнтуючись в ситуації: сусід по парті, штовхнувши його, сидить з невинним виглядом, у відповідь він з криком образивдаряє його книжкою і, опинившись у всьому винуватим, плаче задверима. Педагог повинен знати, що виявивши ці «особливості» астено-невротика, інші учні можуть часто провокувати його на подібні реакції, щоб порушити хід уроку. Карати в цій ситуації «без вини винного» - значить підігравати провокаторам.

Схильність до іпохондризації також типова риса астено-невротиків. Вони уважно прислухаються до своїх тілесних відчуттів, «вловлюють» найменше нездужання, охоче лікуються, укладаються в ліжку піддаються оглядам і обстеженням. Найбільш часто їх турбують болі (природно, психогенного характеру) в області серця і голови.

У астено-невротиків, як правило, помітні добові «цикли бадьорості і виснаженості». Для інтенсивної навчальної роботи з астено-невротиками педагог повинен, по можливості, використовувати їх кращі періоди - це другий,

третій урок, початок і середина тижня, перша половиначверті (особливо болісна для таких підлітків третячверть).

Головне в позиції педагога по відношенню до астено-невротика - це терпіння і щиреспівчуття. Необхідно старанновуалювати більшість промахів і невдач підлітка, якщо вони явно виникають на тлі виснаження. І, навпаки, вміло акцентувати увагу на його успіхи. Не зайвим буде пам'ятати, що астено-невротиківкрай болісно реагують на жарт насвоюадресу, від кого б вона невиходила. І, звичайно ж, перш за все необхідно з'ясувати, чи немає в даному випадку фізичних причинахстенізація (тривале перевтома, хронічнахвороба і т.д.).

- Сензитивний тип зайняв 12.5% зі всіхопитуваних.

Цей тип складається досить пізно, як правило, до 16 - 19 років. Але більшість нею елементів, в тому числі провідніриси, починають закладатися вже в підлітковому віці. Це перш за все надзвичайно висока вразливість, до якої пізніше приєднується різко виражене почуття власної неповноцінності.

Школа лякає такихдітей збіговиськом однолітків, шумом, метушнею і бійками на перервах, але, звикнувши до одного класу, і навіть що від деяких однокласників, вони вкрай неохоче переходять в інший колектив! Вчатьса зазвичай старанно, аледуже, бояться будь-якого роду перевірок, контрольних, іспитів. Нерідкосоромляться відповідати перед класом, боячись збитися, викликати сміх або, навпаки, відповідають менше того, що знають, щоб не уславитися серед однолітків вискочкоюабо надмірно стараннимучнем.

Контактністьнижчесередньогорівня, вважають за кращевузьке коло друзів "Рідко конфліктують, оскільки зазвичай займають пасивну позицію; образизберігають в собі, альтруїстичні, співчутливі, вміють радіти чужим успіхам. Почуття обов'язку доповнюється старанністю. Однак крайня чутливість межує з сльозливість що може провокувати нападки в їх адресу з боку невихованих або дратівливих людей.

До ріднихзберігається дитяча прихильність. До опіки старшихвідносяться терпимо і навіть охоче їй підпорядковуються. Тому часто вважають «домашніми дітьми».

У них рано формуються високіморальні та етичні вимоги до себе і оточуючих. Однолітки нерідко жахають їх грубістю, жорстокістю, цинічністю. У себе вони також знаходять безліч недоліків, але це недоліки зовсім іншого роду - в основному пов'язані зі слабкістю волі.

Почуття власної неповноцінності у сенситивних підлітків робить особливо вираженою реакцію гіперкомпенсації: вони шукають самоствердження саме там, де відчують свою неповноцінність. Дівчата прагнуть показати свою веселість і товариськість. Боязкі і соромливі хлопчики наче пилять на себе личину розбещеності і зарозумілості, намагаються продемонструвати свою енергію і волю.

Однак, якщо педагог вдасться встановити з таким підлітком довірчий контакт (що, на відміну від лабільних, вдається не відразу), то за маскою «море по коліно» виявляється життя, повне самоукорів і самобичування. Найбільш вразливі сенситивні підлітки в сфері взаємин з оточуючими. Нестерпною для них виявляється ситуація, де вони стають об'єктом глузувань або підозри в непорядних вчинках, коли їх піддають несправедливим звинувачень і т.п. Це може штовхнути такого підлітка на гостру афективну реакцію, конфлікт, спровокувати депресію або навіть спробу самогубства.

- Тривожно-педантично типотримали 7.5% школярів.

Головними рисами цього типу в підлітковому віці є нерішучість і схильність до рассудательству, тривожна недовірливість і любов до самоаналізу і, нарешті, легкість виникнення obsesий - нав'язливих страхів, побоювань, дій, думок, уявлень.

Страхи і побоювання тривожно-педантичного підлітка цілком адресуються до можливого, хоча і маловероятного, в його майбутньому: як би не сталося чогось жахливого і непоправного, як би не сталося непередбаченого нещастя з ним самим, а ще страшніше - з тими близькими, до яких він виявляє пристрасну, майже патологічну прихильність.

Особливо яскраво виступає тривога за матір - як би вона не захворіла або не вмерла (хоча її здоров'я не в селяніному побоюванні), як би з нею не трапився нещасний випадок. Навіть невелику затримку при поверненні матері з роботи підліток переносить важко.

Психологічним захистом від постійної тривоги за майбутнє стають спеціально придумані прикмети і ритуали: жести, заклинання, цілі поведінкові комплекси (наприклад, йдучи в школу, обходити всі люки, щоб «не провалитися привідповіді» і так далі).

Іншою формою «захисту буває особливий вироблений формалізм і педантизм («Якщо все передбачити і багаторазово перевірити щераз, то нічого поганого не трапиться»),

Нерішучість у діях і раціональність у тривожно-педантичному підлітківському поведінковому поєднанні. Кожен самотійний вибір, як би малозначим він був (наприклад, який фільм подивитися), може стати предметом довгих і болісних коливань. Однак же прийняття рішення тривожно-педантичного підлітка повинні негайно виконати, чекати вони не вміють, проявляючи надзвичайну нетерплячість.

Нерішучість часто призводить до гіперкомпенсації у вигляді несподіваної самовпевненості, безапеляційності в судженнях, перебільшеної рішучості і скороспішності дій якраз в тих ситуаціях, коли потрібно обачність і обережність. Відбуваються після цього невдачі ще більше посилюють вагання і сумніви.

Часто допускається педагогічна помилка щодо підлітків тривожно-педантичного типу - доручення їм справ, що вимагають спілкування і ініціативи. Тенденція давати такі доручення провокується тією обставиною, що якщо підлітки не вдаються до гіперкомпенсації, то зазвичай сприймаються як дуже слухняні і виконавчі. Тому педагог в принципі повинен уникати делегувати відповідальність акуратному тривожно-педантичному підлітку, оскільки це може викликати у нього нервово-психічний зрив, посилення субдепресивної симптоматики. Хоча в умовах спокійної, розміреної роботи, чітко регламентованої, що не вимагає ініціативи і численних контактів, такий підліток почуває себе, як правило, добре.

Тривожно-педантичного типу невласлива (завинятком рідкісних випадків гіперкомпенсації) схильність до порушень правил, законів, норм поведінки, паління, вживання алкоголю, сексуальних ексцесів,

паросткам з дому, суїцидів. Такого роду тенденції, мабуть, повністю витісняються на в'язливість, мудрствованием, самокопанієм.

Для згладжування акценту йованих рідного типу педагогам і батькам можна порекомендувати, перш за все, постійно придорожують оптимістичного стилю спілкування з підлітком, уникати методів покарання і залякування, ширше практикувати заохочення і підтримку проявів активності і самостійності. Особливо бажані часті прояви доброзичливості з боку близьких і вчителів. При виникненні ж тих чи інших непорозумінь (дисциплінарних, навчальних і т.д.) з тривожно-педантичного підлітками, необхідно відразу ж їх вирішувати, дозволяти конструктивно, з позитивними перспективами.

- Інтровертований тип виявився у 10%.

Найбільші частоти мири самиданого типу вважаються замкнутість, відгородженість від навколишнього світу, нездатність або небажання встановлювати контакт знижене потрібне в спілкуванні; характерні також поєднання суперечливих рис в особистості і поведінці - холодності і витонченою диво підозрливості, впертості і податливості, настороженості і легковір'я, апатичною бездіяльності і напористою цілеспрямованості, замкнутості і раптової, несподіваної настирливості, сором'язливості безтактності, надмірних уподобань і невмотивованих антипатій, раціональних міркувань і нелогічних вчинків, багатства внутрішнього світу і безбарвності його зовнішніх проявів. Все це змушує говорити про відсутність в структурі особистості інтровертованного підлітка «внутрішнього єдності». Суттєвою особливістю є також недолік тонкої інтуїції, емпатії в міжособистісних стосунках.

З настанням статевого дозрівання названі риси виступають з особливою яскравістю. Особливо впадають в очі замкнутість, відгородженість від однолітків.

Іноді духовна самотність навіть не обтяжує інтровертованного акцентуата, який живе в своєму світі, своїми незвичними для інших інтересами і схильностями, ставлячись з поблажливістю, зневагою або явною ворожістю до всього,

що наповнює життя інших підлітків.

Проте частіше такі підлітки самі страждають від своєї самотності, нездатності до спілкування, неможливості знайти собі друга.

Недоліки інтуїції і нездатність співпереживання обумовлюють, ймовірно, те, що називають? холодністю інтровертірованний акцентуатов. Їхні вчинки можуть здаватися жорстокими, але вони пов'язані з невмінням «співпереживати» в стражданнях інших. Невипадково вони часто здаються чужими, незрозумілими не тільки одноліткам, а й педагогам, так і власним батькам.

Недоступність внутрішнього світу і стриманість в прояві роблять незрозумілими і несподіваними для оточуючих багаточинків інтровертірованний підлітків, бо все, що їм передувало, - весь хід переживань і мотивів - залишалося прихованим. Деякі їхні вчинки дійсно носять друк дивацтва, але відбуваються без мети залучення до себе уваги (на відміну від демонстративного типу, проякий нижче).

Загрозу для інтровертірованний акцентуатов представляє алкоголь, до якого вони іноді вдаються в невеликих дозах з метою «подолати соромливість» і полегшити контакти. Не менш небезпеку для підлітків даного типу представляють інші дурманні речовини, які можуть викликати «кайф», фантастичні мрії, які замінюють реальне спілкування і діяльність.

Значне місце в житті інтровертірованний акцентуатов займають захоплення, які нерідко відрізняються сталістю і незвичністю. Найчастіше це інтелектуально-естетичні хобі (читання, моделювання, конструювання, колекціонування).

Якщо такий підліток потрапляє в ситуацію, яка входить в протиріччя їх внутрішнім принципам, то він може з завидною послідовністю і стійкістю відстоювати свою позицію (наприклад, піти з іспиту, непогодившись з темою запропонованої теми).

Особливо бурхливо реагують інтровертірованний акцентуати на невмілі, грубі спроби дорослих проникнути в їх внутрішній світ, «влізти в душу». В цьому відношенні набагато краще спроби продемонструвати щиру, компетентну зацікавленість захопленням вихованця. А проникнення у внутрішній світ інтровертірованного акцентуата для педагогів необхідно.

Відгороджені інтровертірованого підлітка від світу ускладнює його соціалізацію, зокрема, корекцію моральних, моральних та інших установок (в тому числі сексуальних), які можуть бути дуже своєрідними і далекими від повсякденної загальноприйнятими нормам. Крім того, риси інтровертірованості лише посилюються, якщо такою підлітка намагаються виховувати на основі домінуючої гіперпротекції (надмірний контроль і опіка, суворість покарань при непослуху).

- Збудливий тип акцентуації характеру отримали також 10% респондентів.

Головними рисами цього типу є схильність до дисфорії (зниженого настрою з дратівливістю, озлобленістю, похмурістю, схильністю до агресії) і тісно пов'язаної з нею афективної вибуховістю. Характерна також напруженість інстинктивної сфери, що досягає в окремих випадках аномалії потягів. В інтелектуальній сфері зазвичай спостерігається в'язкість, тугоподвижність, ваговитість, інертність, що відкладають відбиток на всю психіку.

Афективні розряди можуть бути наслідком дисфорії - підлітки в цих станах самі можуть шукати привід для скандалу. Але афект може бути викликаний і тими конфліктами, які легко виникають у збудливих підлітків внаслідок їх владності, прагненню до придушення однолітків, непоступливості, жорстокості і себелюбства.

Привід для гніву може бути незначний, але він завжди пов'язаний хоча б з незначним обмеженням прав і інтересів збудимого підлітка. При безперешкодному розвитку афекту кидається в очі нестримна лють - загрози, цинічна лайка, жорстокі побої, байдужість до слабкості і безпорадності супротивника і нездатність врахувати переважаючу силу. В афекті дуже яскраво проявляється вегетативний компонент: збліднення або почервоніння обличчя, виступає піт, напружуються і тремтять м'язи особи, посилюється слиновиділення і т.д.

Сексуальний потяг у збудливих підлітків проявляється з великою силою. Відносини з об'єктом закоханості або сексуальним партнером майже завжди пофарбовані похмурими тонами ревності, з частими конфліктами і бійками з реальними або уявними суперниками. У стані афекту, спонукувані потужним

статевим потягом, в умовах повної або навіть часткової бездоглядності (на вечорі, в поході і т.д.) можуть зробитиспробу злочини на сексуальному ґрунті.

Як правило, до підліткового віку в збудливих дітей відбувається падіння мотивації до навчальної діяльності, що тим не менш часто поєднується з досить високими «претензіями» до своїх оцінок. Взагалі, до всього «свого» вони найчастіше ставляться з педантичною акуратністю (в тому числі і до свого здоров'я, що утримує їх від вживання «шкідливих» токсичних і дурманних речовин, хоча до алкоголю вони вдаються досить часто, «для підняття настрою»).

Збудливий підліток починає боротися за «благополучні оцінки» найрізноманітнішими способами; від запобігання перед учителем до лютих, важких конфліктів з ним.

У цих умовах педагогу необхідно, з одного боку, постаратися дати можливість збудливому підлітку дійсно «заробити» хорошу оцінку (вміло реалізуючи принцип диференціації в навчанні), а з іншого боку, доброзичливо і доказово аргументувати виставлення підлітку тієї чи іншої оцінки.

Дуже важливо також взагалі не провокувати конфлікти, враховуючи, зокрема, легку емоційну заражаемость збудливих підлітків - ні в школі, ні вдома вони не в змозі зберегти байдужість або проявити витримку, причому не тільки в конфліктній, а й в передконфліктній ситуації. На уроці спровокувати афективну спалах у збудливого підлітка може, наприклад, дратівлива, нестримана манера поведінки вчителя, грубість його мови (причому зовсім не обов'язково, щоб це було адресовано саме збудливому підлітку). Тим більше небезпечно, якщо відбувається грубе обмеження його інтересів і особистої гідності.

Однак, зберігаючи підкреслено доброзичливий (але ні в якому разі не запобігливий) тон в спілкуванні з збудливим підлітком, необхідно вести постійне спостереження за його поведінкою на уроках, перервах і в позаурочній діяльності. У цьому випадку завданням педагога є захист від тиранії збудливого підлітка (прагне до влади в колективі шляхом прямого придушення однокласників), своєчасне попередження і погашення деспотизму збудливих.

Одним із способів корекції поведінки збудливих підлітків є апеляція до їх свідомості, аналіз і оцінка їх поведінки в процесі індивідуальної бесіди. Мова, звичайно, не є депробанальне «Ну, хіба ж так можна!». Така бесіда повинна являти собою усний «а іноді і письмовий» компромісний договір.

По-перше, уперше потрібно зробити шкоду, яку підліток приносить собі або своїм близьким (якщо у нього є дійсно значущі для нього близькі). Потім, проявляючи щирість і цікавість проблемами підлітка, спробувати в спільному пошуку вибрати з усіх компромісних (тобто влаштовують і інших) способів вирішення проблеми такий, що був би для нього найбільш прийнятним. З огляду на прагматизм збудливих, такі угоди (при чіткому дотриманні їх обома сторонами) цілком реальні і досить дієві.

Природно, проводити подібні бесіди необхідно в такий час, коли за зовнішніми проявами і поведінкою ми не виявляємо ні важкої дисфорії, ні «накіпанія» афекту.

Дуже важливо, щоб в процесі бесіди учень грав активну роль, вчився говорити про свої відчуття, переживання, проблеми, так як бідність мови, нездатність чітко і аргументовано висловити свою думку може провокувати афективні спалахи збудливих в конфліктних ситуаціях.

У

процесі бесіди педагог повинен використовувати всі способи попередження агресивної реакції: довірку, інтимну інтонацію, ласкавий дотик, легкий гумор (але такий, звичайно, який ні в найменшій мірі не торкався б самолюбства підлітка).

○ Демонстративний тип отримали 12.5% опитуваних.

Головні риси цього типу: безмежний егоцентризм, ненаситна жага уваги до своєї особи, захоплення здивування, шанування, співчуття. На удій кінець переважає навіть обурення чи ненависть оточуючих на свою адресу, але тільки не байдужість і байдужість, тільки не перспектива залишитися непоміченим.

Вважається, що сутність демонстративного типу полягає в аномальної здатності до витіснення, у виборчому відборі інформації та вражень про себе і про світ. Все, що приємно, що направлено на прикрашення своєї особи, демонстративний тип ретельно зберігає і гіпертрофує; все, що має нейтральне, а тим

більше протилежне значення, витісняється з пам'яті і свідомості. Тому і сугестивність, яку нерідко висувують на передній план як характерну рису даного типу, відрізняється вибірковістю - від неї нічого незалишається, якщо обстановка навчання і самонавчання не "ллють воду на млин" егоцентризму.

Незмінно прагнення домогтися для себе всіх пілг і послаблень зарахунок інших (сім'ї, однокласників, колег і так далі). Спроби його реалізації йдуть по двох напрямках: по-перше, робляться кроки з метою викликати по відношенню до своєї персоні якомога більше симпатії, поваги, захоплення і так далі; по-друге, якщо неспрацьовує перший спосіб, з боку оточуючих стимулюються почуття жалю і співчуття.

На випадок невдачі резервується ще й третій шлях - фронда, епатаж, блазнювання, порушення дисципліни, коротше - залучення до себе уваги через негатив.

Описаним проявам демонстративності частіше супроводжують висока мімікрія в поведінці (в залежності від специфіки середовища - школа, вулиця, будинок - підліток виступає в досить різнятьс я і постаєх, включаючи патологічну, спрямовану на прикрашення своєї персоні, брехливість).

Ставлення до навчання у демонстративних підлітків залежить від того, наскільки навчальна діяльність сприяє задоволенню провідної установки демонстративних (домогтися ефекту визнання, «блиснути», тим чи іншим чином). Так, природно, що успішність у таких підлітків найчастіше хороша, але виборча: краще з тих предметів, які викладають вчителі, які зуміли встановити хороше відношення з підлітком (приділяють йому особливу увагу), і навпаки, маса проблем аж до повної неспішності з предметів, з викладачами яких у демонстративного підлітка не склалися бажані для нього відношення (при цьому свої навчальні невдачі він пояснює практично завжди зовнішніми обставинами).

Якщо в навчанні демонстративному підлітку з тих чи інших причин не вдається виділитися, то він вибирає інший спосіб залучення уваги до себе: бравада, блазнювання, відхилення в поведінці. Успішність в таких випадках падає, настає повна байдужість до навчання.

Дуже часто демонстративні підлітки докучають вчителям на уроках своєю балакучістю, постійними відверненнями, жартами і т.д. У цій ситуації добре себе зарекомендував наступний прийом:

Спочатку педагог іде на зустріч по потреби демонстративного - підлітка в підвищеній увазі: часто хвалить його, робить на його адресу різного роду нейтральні зауваження, звертає до нього свій погляд, підходить до нього, дивиться в зошит і т.д. В результаті підліток відразу ж починає краще себе вести, зростає продуктивність його навчальної праці,

На другому етапі, коли закріпилися позитивні результати першого етапу, вчитель звертає увагу на демонстративного підлітка тільки тоді, коли його поведінка і діяльність відповідають очікуванням педагога, підкріплюючи тим самим позитивні зрушення в його поведінці.

Нарешті, на третьому етапі, коли позитивні тенденції в поведінці демонстративного підлітка остаточно закріпилися, педагог переходить до переривчастої схеми підкріплення, - звертає на нього увагу лише у відповідь на прояви позитивної поведінки, поступово збільшуючи при цьому інтервали між окремими підкріпленнями.

Поступово, в результаті постійного підкріплення демонстративного поведінки і гальмування проявів демонстративного поведінки, останній згасає, підліток зживає свою акцентуацію.

Іншим методом модифікації поведінки демонстративного підлітка є систематичні індивідуальні бесіди з ним, формують у нього розуміння того, що найбільш надійним, стійким способом залучення уваги оточуючих, поваги і турботи з їхнього боку є соціально цінна, корисна для інших діяльність. Педагог повинен організувати таку діяльність і включити в неї підлітка. Це можуть бути різні класні і загальношкільні заходи, драматичний гурток, виставки, конкурси та інші справи, де демонстративні підлітки отримають можливість дійсно «блиснути», використовуючи свої, частіше абиякі задатки до акторського виконавства і літературної творчості.

Необхідно усвідомити: демонстративний підліток, що нерозвинув у себе жодного з цікавих, корисних, престижних умінь, найчастіше стає в майбутньому важким в спілкуванні стероїдом, скиглієм, симулянтом, мізантропом. Альтернатива цьому набагато більш приваблива - всіма улюблений актор або просторозумниця-оповідач, душа компанії.

- Нестійкий тип проявився лише у 7.5% респондентів.

Основна риса представників цього типу - патологічна слабкість волі. Їх безвольність насамперед виявляється, коли справа стосується навчання, праці, виконання обов'язків, боргу, досягнення цілей, які ставлять перед ними рідні, старші, суспільство. Однак і в розвагах нестійкі підлітки не виявляють особливої наполегливості, швидко зупиняються, примикаючи до більш активних, ініціативних однолітків.

З цим пов'язані відсутність, складної мотивації вчинків, недостатня здатність гальмувати свої потяги, утриматися від задоволення раптово виниклого бажання (якщо його здійснення не пов'язане з будь-якими труднощами).

Крім безвольності, відзначається підвищена сугестивність нестійких особистостей, їх нецелестремленню кримінальність.

Відзначається, що соціальну поведінку нестійких більше залежить від впливу навколишнього середовища, ніж від них самих. Мається на увазі, з одного боку, їх підвищена сугестивність і імпульсивність, з іншого - незрілість вищих форм вольової діяльності, нездатність до вироблення стійкого соціально схвалюється життєвого стереотипу, і, як наслідок, неорганізованість, відсутність прагнення до подолання труднощів, схильність йти по шляху найменшого опору, невиробленість власних заборон, схильність до негативного впливу. Психічна нестійкість (перш за все вольова) є ґрунтом, на якій нерідко формуються різні варіанти невротичних розладів, алкоголізм, наркоманія.

Нестійка акцентуація проявляється частіше в перших класах школи. У дитини повністю відсутнє бажання вчитися. Тільки при невинному контролі, з нехотю, підкоряючись тиску дорослих, вони виконують отримані завдання,

але постійно намагаються ухилятися від занять. Перше порушення поведінки в дитинстві, пов'язані з емоційно-вольовою незрілістю, посилюються в підлітковому віці.

Всепогане починає ніби притягатися до цих підлітків. Зразком для наслідування служать лише ті моделі поведінки, які обіцяють негайні солоди, зміну легких вражень, розваги.

Для корекції поведінки таких дітей надзвичайно важливий повний контроль за їх поведінкою і діяльністю (насамперед навчальної), системи розумно організованих вимог. Це повинна бути ціла система контрольних заходів в шкільних заняттях, в сім'ї (перевірка результативності навчання, спільна праця з дорослими), наповнення дозвілля нестійкого підлітка гурткових занять і т.д.).

Дуже важливо, щоб жорсткість режимних моментів поєднувалося з широкою зацікавленістю дорослих (педагогів, батьків) в успіхах учня, відбувалося на тлі позитивних емоційних контактів. Важливо (хоча в цьому випадку і складно) пробудити у підлітка інтерес, повагу до своєї особистості, власним позитивним якостям, свого майбутнього. В таких умовах (з якими, до речі, нестійкі легко миряться) підліток може тривалий час не допускати порушень в поведінці, вельми погано вчиться. Але як тільки контроль слабшає, нестійкий підліток починає прагнути в «відповідну компанію». Особливо небезпечно для нестійких підлітків таке зміна життєвої ситуації, яка веде до бездоглядності, обстановці потурання, які відкривають простір для неробства і неробства.

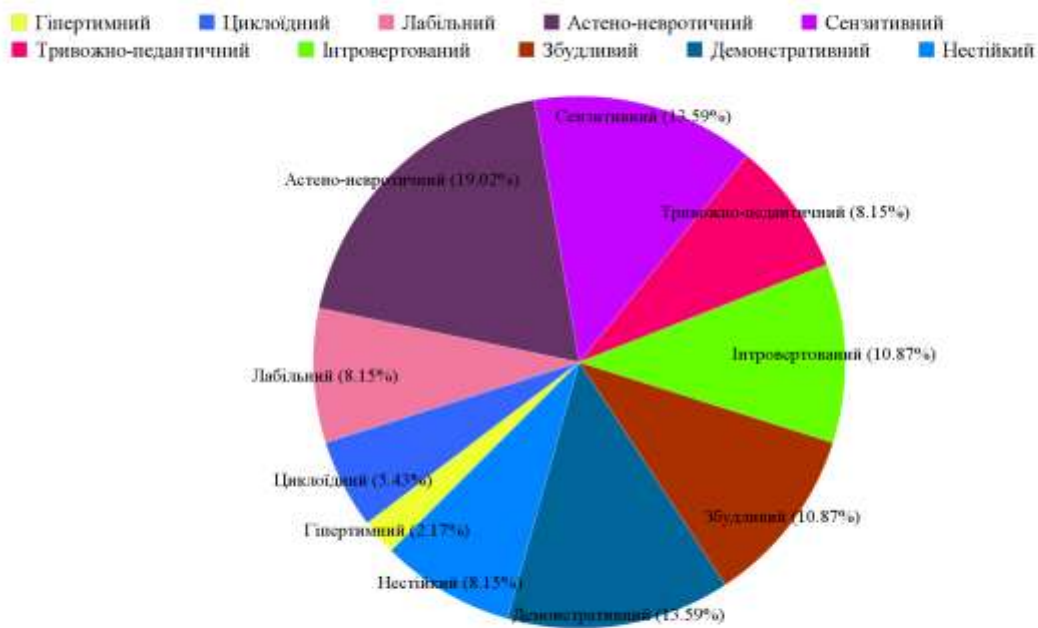

Рис. 2.2.3 Розподіл результатів модифікованого опитувальника

2.3. Аналіз взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи

З метою виконання завдань дипломної роботи було обрано використання кореляційного аналізу з критерієм $r_{\text{сп}} - \text{Спірмена}$. Математична обробка даних здійснювалися за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 17.0.

З урахуванням результатів дослідження за методиками «Опитувальник дослідження рівня агресивності» та «Модифікований опитувальник» було сформовано гіпотези про взаємозв'язок типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи.

H_0 (нульова гіпотеза): статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи не існує.

H_1 (альтернативна гіпотеза): статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи існує.

Після застосування кореляційного аналізу було отримано емпіричне значення $r_{\text{емп}} = -0,263$, що дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу (зарівнем значимості 0,05) про те, що статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи не існує, в цьому ми впевнені на 95%.

Отже, існуючий зв'язок між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи говорить про те, що тип акцентуації характеру не впливає на вид агресії в учнів середньої школи.

Також був проведений кореляційний аналіз за критерієм r – Спірмена на встановлення зв'язку між типом акцентуації характеру та рівнем агресії за критерієм r_s – Спірмена. Математична обробка даних здійснювалися за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 17.0.

З урахуванням результатів дослідження за методиками «Внутрішньої (прихованої) агресивності» та «Модифікований опитувальник» було сформувано гіпотези про взаємозв'язок типу акцентуації характеру з рівнем агресії в учнів середньої школи.

H_0 (нульова гіпотеза): статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру з рівнем агресії в учнів середньої школи не існує.

H_1 (альтернативна гіпотеза): статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру з рівнем агресії в учнів середньої школи існує.

Після застосування кореляційного аналізу було отримано емпіричне значення $r_s = 0,349$, що дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу (зарівнем значимості 0,05) про те, що статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру та рівнем агресії в учнів середньої школи існує, в цьому ми впевнені на 95%.

Отже, існуючий зв'язок між типом акцентуації характеру та рівнем агресії в учнів середньої школи говорить про те, що тип акцентуації характеру впливає на рівень агресії в учнів середньої школи.

Висновки до другого розділу

З метою вивчення зв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи, було проведено дослідження за участю 40 респондентів віком від 14 до 15 років.

Для досягнення поставлених завдань нами було використано ряд методик: опитувальник дослідження рівня агресивності (А. Басс і А. Дарки), тест внутрішньої (прихованої) агресивності (Сайн Дайхофф), модифікований опитувальник (Личко А.Є.).

За результатами діагностики, у більшості респондентів показник рівня агресії знаходиться в нормі. Так 45% відсотків опитуваних мають нормальний рівень агресії, 30% мають підвищений рівень агресії, 20% - мають низький рівень агресії та лише 5% - високий рівень.

Діагностувавши досліджуваних надомінуючий вид прояву агресії, можна побачити таку тенденцію: невеликий відсоток опитуваних (2.5%) мають схильність до фізичного вираження агресії. Трохи більший відсоток (5%) отримали респонденти зі схильністю до негативізму, 7.5% опитуваних продемонстрували схильність до непрямого прояву агресії, 10% респондентів проявляють свою агресію неverbальним шляхом, 15% опитуваних схильні до роздратування (як прояву агресії), 17.5% - проявляють свою агресію у формі підозрливості, до образ схильні 20% опитуваних респондентів та 22.5% схильні до почуття провини.

Досліджено, що для більшості досліджуваних – 17.5%, характерний астено-невротичний тип акцентуації характеру, на однаковому рівні (12.5%) у респондентів проявився демонстративний та сенситивний тип. Також однаковий відсоток, а саме 10% - мають інтровертований та возбудимий типи акцентуації. Трохи менший відсоток (7.5%) опитуваних, а також однаковий,

отримали результати найбільш нестійкий тип. Лише 5% отримали гіпертичний тип, та 2% - циклоїдний.

З'ясовано, що тип акцентуації характеру не впливає на вид агресії в учнів середньої школи.

Для доведення достовірності отриманих результатів та встановлення зв'язку між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої було використано кореляційний аналіз за критерієм χ^2 – Спірмена. Встановлено, що емпіричне значення $\chi^2_{\text{емп}} = 0,263$, що дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу (зарівнем значимості 0,05) про те, що статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої не існує, в цьому ми впевнені на 95%.

Також був проведений кореляційний аналіз за критерієм χ^2 – Спірмена на встановлення зв'язку типом акцентуації характеру та рівнем агресії. Після застосування кореляційного аналізу було отримано емпіричне значення $\chi^2_{\text{емп}} = 0,263$, що дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу (зарівнем значимості 0,05) про те, що статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої не існує, в цьому ми впевнені на 95%.

На основі нашого дослідження було розроблена психокорекційна програма, направлена на зниження рівня агресії в учнів середньої школи.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ АГРЕСІЇ В УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

3.1.

Розробка та впровадження психокорекційної програми зниження рівня агресії в учнів середньої школи

Мета даної корекційної програми – зниження агресивності підлітків через розвиток комунікативних навичок, соціальної компетентності, рефлексії і позитивних способів дії в різних конфліктних ситуаціях.

Відповідно до мети, виділено наступні **завдання** програми:

- Допомогти учасникам краще пізнати один одного
- Сприяти розвитку умінь працювати в групі,
- Розвивати комунікативні вміння
- Закріплювати навички безконфліктного спілкування,
- Сприяти зниженню вербальної і фізичної агресивності,
- Мотивувати підлітків до аналізу власних вчинків,
- Навчити безпечним способам вираження агресії.

Перелік методів і форм роботи, які будуть використовуватися під час занять: активізація групової діяльності, способи самовираження, ігровий метод, наочний метод, метод бесіди, тренінг, метод ціннісного орієнтування, метод сприяння і співтворчості.

Обладнання: стікери, фломастери, олівці, бейджи, клей, маленькі дзеркала, листи паперу, одноразовий посуд (тарілочки), фрукти, цукерки, шоколад, печиво, сухофрукти, горіхи; м'яч для гри, корзинка з іграшками з «кіндер-сюрпризів», ватмани, вирізки з журналу для колажу, фломастери, олівці, повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці, фломастери, олівці, темний мішечок, газети, гумові кілимки, пов'язки для очей, окуляри, перуки, черепашки, камінчики, дрібні, волоські горіхи.

Очікувані результати:

1. Зниження агресивності через розвиток у підлітків конструктивних способів вирішення різних життєвих ситуацій.

2. Розвиток співпраці, взаємодопомоги та групової згуртованості, потребуваності себе як особистості в соціумі.

Організація занять: програма складається з 10-ти занять, які проводяться в групі 2 рази в тиждень по 1 годині, в залежності від стану дітей і складності пропонуваного вправ. Вік учасників 13-14 років (8 клас).

Кількість учасників у групі: 20 осіб.

Форма занять: групова.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Структура заняття	Обладнання	Тривалість
1.	- Вправа «Чим ми схожі».	стікери, фломастери, олівці,	30 хв.
	- Вправа «Портрет із задзеркалля».	маленькі дзеркала, листи паперу	30 хв.
2.	- Вправа «Молекули»	кольорове і прозоре скло	20 хв.
	- Вправа «Я-дзеркало».	(шматочки), пластилін,	20 хв.
	- Вправа «Нове життя розбитого дзеркала».	шматочки оброблених дзеркал, клей, кольоровий картон, одноразові тарілки, серветки, намистинки, бісер та ін	20 хв.
3.	- Вправа «Загальний ритм»	Одноразовий посуд (тарілки),	15 хв.
	- Вправа «Комплімент»	фрукти, цукерки, шоколад,	15 хв.
	- Вправа «Сніжинка»	печиво, сухофрукти, горіхи;	
	- Вправа «Смачна мандала»	м'яч для гри, презентація мандал	15 хв.

			15 хв.
4.	- Вправа «Козуб» - Вправа «Приміримокостюм»	м'яч для гри, корзинка з іграшками з «кіндер-сюрпризів», ватмани, вирізки з журналу для колажу, фломастери, олівці	30 хв. 30 хв.
5.	- Вправа «Я - цети» - Вправа «Дротяний чоловічок»	м'яч для гри, дріт різних кольорів і жорсткості	30 хв. 30 хв.
6.	- Вправа «Чудесний мішечок» - Вправа «Створення монстра»	м'яч для гри, повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці, фломастери, олівці, папір, фігурки іграшок з «кіндер-сюрпризів», темний мішечок, газети.	30 хв. 30 хв.
7.	- Вправа «Чарівні палички» - Вправа «Музика куль»	повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці, фломастери, олівці, фарби, пензлики	30 хв. 30 хв.
8.	- Вправа «Незакінчені речення» - Вправа «Розгнівані кульки»	повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці.	30 хв. 30 хв.
9.	- Вправа «Купини» - Вправа «Маски»	гумові кілимки, папір, ножиці, журнали, фломастери, олівці, фарби, пензлики.	
10.	- Вправа «Плутанина» - Вправа «Маски оживають»	готові маски, меблі, тканини.	

3.2. Оцінка ефективності

впливу

психокорекційної програми зниження рівня агресії в учнів середньої школи

Після проведення психокорекційної програми, задля виявлення результатів та ефективності проведених вправ, я повторно провела методики, та отримала такі результати:

В результаті проведення опитувальника дослідження рівня агресивності (А. Басс і А. Дарки) та модифікованого опитувальника (Личко А.Є.) результати залишилися незмінними.

Результати проведення тесту на виявлення внутрішньої (прихованої) агресивності (Сайн Дайхофф) показали зниження за деякими показниками, а саме:

0-10 балів. Або дуже хороший самоконтроль свого почуття гніву або нездатність його усвідомити і прийняти отримали після проведення психокорекційної програми 20% опитуваних.

11-20 балів, що вказує на внутрішню агресивність в межах норми отримали 60% опитуваних після проведення психокорекційної програми.

21-30 балів - підвищений рівень внутрішньої агресивності, такий результат після проведення психокорекційної програми отримали 20% опитуваних.

31-40 балів - високий рівень внутрішньої агресивності. Після проведення психокорекційної програми отримали 0% опитуваних.

Рівень агресії	До	Після
Низький	20%	20%
Нормальний	45%	60%
Підвищений	30%	20%
Високий	5%	0%

Рис. 3.1.1 Порівняльна таблиця за методикою «Внутрішньої (прихованої) агресивності»

Після отримання результатів методик мною було розроблено ряд рекомендацій для батьків школярів, щодо профілактики у школярів агресивної поведінки.

3.3. Практичні рекомендації учням середньої школи та їх батькам щодо зниження рівня агресії в учнів середньої школи

1. Пам'ятайте, що заборона й підвищення голосу – найнеефективніші способи подолання агресивності, лише зрозумівши причини агресивної поведінки і знявши їх, ви можете сподіватися, що агресивність дитини буде знижена.
2. Дайте дитині можливість вихлюпнути свою агресію, спрямувати її на інші об'єкти. Дозвольте їй побити подушку або розірвати «портрет» її ворога і ви побачите, що в реальному житті агресивність у даний момент знизилася.
3. Показуйте дитині особистий приклад ефективною поведінки. Недопускайте при ній вибухів гніву або лихослів'я про своїх друзів або колег.
4. Важливо, щоб дитина повсякчас почувала, що ви любите, цінуєте і приймаєте її. Несоромтеся зайвий раз її приголубити або пожаліти. Нехай вона бачить, що потрібна і важлива для вас.
5. Виявляти до підлітка більше уваги, любові та ласки.
6. Батьки повинні стежити за своєю поведінкою в сім'ї. Кращий спосіб виховання дітей – єдність їхніх дій.
7. Незастосовувати фізичні покарання.
8. Допомогати підлітку знаходити друзів.
Заохочувати розвиток позитивних аспектів агресивності, а саме завзятості, активності, ініціативності, перешкоджати її негативним рисам, зокрема ворожості, скутості.
9. Пояснювати підлітку наслідки агресивної поведінки.
10. Враховувати у вихованні та навчанні особистісні властивості підлітка.
11. Надавати підлітку можливість задовольнити потреби в самовираженні й

самоствердженні.

12. Обмежувати перегляд відеофільмів та комп'ютерних ігор зі сценами насильства.

13. Спрямувати енергію підлітка у правильне русло, наприклад, заняття у спортивних секціях; заохочувати його до участі в культурних заходах.

Висновки до третього розділу

Після проведення психокорекційної програми, задля виявлення результатів та ефективності проведених вправ, повторно провела методики, та отримала такі результати: В результаті проведення опитувальника дослідження рівня агресивності та модифікованого опитувальника результати залишилися незмінними.

Результати проведення тесту на виявлення внутрішньої (прихованої) агресивності показали зниження за деякими показниками, а саме: показники високого рівня агресії знизилися на 5% та показники підвищеного рівня агресії на 10%

За результатами повторного емпіричного дослідження, можна зробити висновок, що дана корекційна програма позитивно впливає на рівень зниження агресії, але не впливає на зміну виду агресивної поведінки у школярів та тип акцентуації характеру.

ВИСНОВКИ

У процесі аналізу наукових досліджень проблеми було виявлено розмаїття визначень поняття акцентуації характеру та агресії у вітчизняній та зарубіжній літературі, а також факторів їх виникнення. Висвітлено головні моменти, що є факторами які впливають на виникнення акцентуації характеру учнів середньої школи, також досліджені різні типи акцентуації характеру, до яких відносяться: гіпертимний тип, циклоїдний тип, лабільний тип, астено-невротичний тип, сензитивний тип, тривожно-педантично тип, інтровертований тип збудливий тип, демонстративний тип та нестійкий тип. Також було розглянуто які характеристики особистості впливають на формування агресивної поведінки та рівня агресії, до них відносяться самооцінка, колектив, стосунки у сім'ї. З'ясовано, що підставами для виникнення акцентуації характеру можуть бути як психотравмуючі події, так і соціальні причини, а саме вплив компанії, низька самооцінка та інше.

З метою вивчення взаємозв'язку типу акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої школи, було проведено дослідження за участю 40 респондентів віком від 14 до 15 років.

Для досягнення поставлених завдань нами було використано ряд методик: опитувальник дослідження рівня агресивності (А. Басс і А. Дарки), тест внутрішньої (прихованої) агресивності (Сайн Дайхофф), модифікований опитувальник (Личко А.Є.).

Зарезультатами діагностики, у більшості респондентів показник рівня агресії знаходиться в нормі. Так 45% відсотків опитуваних мають нормальний рівень агресії, 30% мають підвищений рівень агресії, 20% - мають низький рівень агресії та лише 5% - високий рівень.

Діагностувавши респондентів надомінуючий вид прояву агресії, можна побачити таку тенденцію: невеликий відсоток опитуваних (2.5%) мають схильність до фізичного вираження агресії. Трохи більший відсоток (5%) отримали респонденти зі схильністю до негативізму, 7.5% опитуваних продемонстрували схильність до непрямого прояву агресії, 10% респондентів проявляють свою агресію не вербальним шляхом, 15% опитуваних схильні до роздратування (як прояву агресії), 17.5% - проявляють свою агресію у формі підозрливості, до образ схильні 20% опитуваних респондентів та 22.5% схильні до почуття провини.

Досліджено, що для більшості досліджуваних – 17.5%, характерний астено-невротичний тип акцентуації характеру, на однаковому рівні (12.5%) у респондентів проявився демонстративний та сенситивний тип. Також однаковий відсоток, а саме 10% - мають інтровертований та вразливий типи акцентуації. Трохи менший відсоток (7.5%) опитуваних, а саме однаковий, отримали за результатами найбільш танестійкий типи. Лише 5% отримали гіпертимний тип, та 2% - циклоїдний.

З'ясовано, що тип акцентуації характеру не впливає на вид агресії в учнів середньої школи.

Для доведення достовірності отриманих результатів та встановлення зв'язку між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої було використано кореляційний аналіз за критерієм χ^2 – Спірмена. Встановлено, що емпіричне значення $r_{\text{емп}} = 0,263$, що дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу (зарівнем значимості 0,05) про те, що статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої не існує, в цьому ми впевнені на 95%.

Також був проведений кореляційний аналіз за критерієм r – Спірмена на встановлення зв'язку типом акцентуації характеру та рівнем агресії. Після застосування кореляційного аналізу було отримано емпіричне значення $r_{\text{емп}} = 0,263$, що дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу (зарівнем значимості 0,05) про те, що статистично значущий зв'язок між типом акцентуації характеру з видами агресії в учнів середньої не існує, в цьому ми впевнені на 95%.

На основі нашого дослідження було розроблено психокорекційну програму, направлену на зниження рівня агресії в учнів середньої школи.

Після проведення психокорекційної програми, задля виявлення результатів та ефективності проведених вправ, я повторно провела методики, та отримала такі результати: В результаті проведення опитувальника дослідження рівня агресивності та модифікованого опитувальника результати залишилися незмінними.

Результати проведення тесту на виявлення внутрішньої (прихованої) агресивності показали зниження за деякими показниками, а саме: показники високого рівня агресії знизилися на 5% та показники підвищеного рівня агресії на 10%.

За результатами повторного емпіричного дослідження, можна зробити висновок, що дана корекційна програма позитивно впливає на рівень зниження агресії, але не впливає на зміну виду агресивної поведінки у школярів та тип акцентуації характеру.

Підводячи підсумок можна сказати, що саме рівень внутрішньої агресії впливає на тип акцентуації характеру, адже підлітковий вік багато в чому формує характер людини. Схильність проявляти агресію одним з можливих її видів залежить від соціального оточення школярів та взаємозв'язків всередині сім'ї, тобто від факторів виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверін, В.А. Психологія особистості / В.А. Аверін. Видавництво: Видавництво Михайлова В.А. 2017. 192 с.
2. Багіна, В.А. Специфіка прояву агресивних тенденцій в підлітковому віці з урахуванням статусу учнів в шкільному колективі / В.А. Багіна, А.Н. Багіна. // Психологія і педагогіка: методика та проблеми практичного застосування. 2014. - № 35-2.
3. Бандура, А. Підліткова агресія. Вивчення впливу виховання і сімейних відносин / А. Бандура - М.: ЕКСМО-ПРЕС. 2017. 512 с.
4. Банщикова, Т.Н. Агресія як понятійний конструкт: пояснювальні характеристики і види / Т.М. Банщикова. // Научно-методологічний електронний журнал «Концепт». 2013. № 8 (серпень). С. 71-75.
5. Басс, А.Г. Психологія агресії / А.Г. Басс. // Питання психології. 2015. № 3. 117 с.
6. Батаршев, А.В. Сучасні теорії особистості / А.В. Батаршев. короткий нарис: - Москва: Оріон. 2012. 344 с.
7. Безрукова, В.С. Настільна книга педагога-дослідника / В.С. Безрукова. - Єкатеринбург: Будинок вчителя. 2010. 236 с.
8. Берковіц, Л. Агресія: причини, наслідки та контроль / Л. Берковіц. - СПб.: Пітер. 2012.
9. Берон, Р. Агресія: визначення і основні теорії / Р. Берон, Д. Річардсон. - М., 2013.

10. Вараксин, В.Н. Корекція неадекватних реакцій і формповедінки дітей та підлітків / В.М. Вараксин, А.В. БолдиреваВараксина. // Концепт. 2013. № S5. С.15-18.
11. Великий психологічний словник: Упоряд. Б. Мещеряков, В. Зінченко. Олма-прес. 2014.
12. Видра, Д. Дитяча агресивність / Д. Видра. // Дошкільна виховання. 2016. № 2. С. 36-39.
13. Виноградова, Н.С. Гендерний підхід до профілактики агресивної поведінки підлітків / Н.С. Виноградова, В.М. Заєнчик. // Гуманітарні відомості ТГПУ ім. Л.Н. Толстого. 2013. № 3.
14. Випускна кваліфікаційна робота за фахом «Соціальна педагогіка»: методичні рекомендації / Упоряд.: Т.В. Алексеєва, М.Б. Ісаєва. Бійськ: ФГБОУ ВПО «АГАО». 2012. 83 с. Бібліогр. : 50 екз.
15. Волков, Б.С. Психологія підлітка / Б.С. Волков. М. : Академічний Проект; Таудеамус. 2015. 208 с.
16. Вяткін, Б. А. Роль темпераменту в спортивній діяльності / Б.А. Вяткін. Москва: ФиС, 2008. 268 с.
17. Ганнушкіна, П.Б. Клініка психопатій: Їх статика, динаміка, систематика / П.Б. Ганнушкіна. (1933). В кн. : Избр. тр., М. : Медицина. 1964.
18. Ганова, Л.А. Феномен агресивності і особливості особистості / Л.А. Ганова. // Питання загальної і диференціальної психології: Зб. наукових праць. Вип. 2. Кемерово. 1998. С.108-115.
19. Гишинский, Я.І. Стадії соціалізації індивіда / Я.І. Гишинский // Людина і суспільство. № 9. 2008. С. 67 - 69.
20. Гіппенрейтер, Ю.Б. Введення в загальну психологію / Ю. Б. Гіппенрейтер. Курс лекцій: М. 2002. 356 с.
21. Гозман, Л.Я. Психологія емоційних відносин. / Л.Я. Гозман.- М. : Неон, 2007. 345 с.

22. Гуггенбюль, А. Лиховіснечарівність насильства. Профілактика дитячої агресивності та жорстокості і боротьба з ними / А. Гуггенбюль. СПб.: Пітер, 2000. 298 с.
23. Драгунова, Т.В. Про деякі психологічні особливості підлітка / Т.В. Драгунова. // Питання психології особистості школяра. / Под ред. Л. І. Божович, Л. В. Благонадежіной; Акад. пед. Наук РРФСР, Ін-т психології. М.: Видавництво академії педагогічних наук РРФСР, 1961. С. 120-169.
24. Ельконін, Д. Б. Вікові та індивідуальні особливості молодших підлітків. / Д.Б. Ельконіна, Т.В. Драгуновой. Москва: Інго. 2010. 235 с.
25. Еніколопов, С.Н. Деякі проблеми психології агресивного поведінки дітей / С.М. Еніколопов. // Соціальний захист і клінічна психіатрія. 2002. № 2. С.40-45.
26. Еніколопов, С.Н. Поняття агресії в сучасній психології / С.М. Еніколопов. // Прикладна психологія. 2011. № 1.
27. Єлісеєв, О.П. Конструктивна типологія і психодіагностика особистості / О.П. Єлісеєв. Псков: Схід. 2014. 222 с.
28. Жмуров, Д.В. Насильство (агресія) і література / Д.В. Жмуров. Іркутськ: «АСПрінт», 2015.
29. Жмуров, Д.В. Словник термінів агресії [Текст] / Д.В. Жмуров. Іркутськ, 2016. 290 с.
30. Захарченко, Є. Особливості сучасної соціально-педагогічної ситуації / Є. Захарченко. // Соціальна педагогіка. 2007. № 2. С. 28 - 32.
31. Зінченко, В.П. Психологічний словник / В.П. Зінченко. М.: Астрель, 2008. 479 с.
32. Іванов, Н.Я. Патохарактерологічний Діагностичний Опитувальник для підлітків. Методика дослідження / Н.Я. Іванов, А.Е. Личко. СПб.: Вид. інстр. ім. Бехтерева. 1992.
33. Ільїн, Є.П. Диференційована психофізіологія / Є.П. Ільїн. Москва: 2011. 326 с.

34. Калініна, Е.А. Агресія і агресивність у підлітків 14-15 років/ Е.А. Калініна. // Суспільні науки і сучасність. 1993. № 3. С.183-190.
35. Клее, М. Психологія підлітка / М.Клее. М., 2001. 348 с.
36. Ключінова, П. Профілактика асоціальної поведінки підлітків/ П. Ключінова. // Соціальна педагогіка. 2016. № 1. С. 61-70.
37. Коломінський, Я.Л. Психологія особистих взаємин в дитячомуколективі. Нарис соціальної психології шкільного класу. / Я.Л.Коломінський.М., 2009. 358 с.
38. Кондратьєв, М.Ю. Підліток в замкнутому колі спілкування / М.Ю.Кондратьєв. М., 2007. 268 с.
39. Корнєєва, Я.А. Психодиагностические показники схильності доагресії як предиктори агресивної поведінки девіантних підлітків/ Я.А. Корнєєва, Н.Ю. Скрипченко, М.Л. Кубишкіна. // Інтернетжурнал «Науковедение». 2014. № 4 (23).
40. Куніцина, В.Н.Межличностное спілкування / В.М. Куніцина, Н.В. Казаріна, В.М. Погольша. М., 2011.420 с.
41. Лабунська, В.А. Експресія людини, спілкування і міжособистіснепізнання / В.А. Лабунская. М., 2009.238 с.
42. Леонгард К. Акцентуовані особистості. Київ: Вид-во Логос, 2000. 439 с.
43. Леонгард, К. Акцентуовані особистості / К. Леонгард. Ростов-на-Дону: Фенікс, 1997. 157 с.
44. Личко, А.Е. Акцентуації характеру як концепція в психіатрії тамедичної психології / А.Є. Личко. // Огляд психіатрії тамедичної психології імені В.М.Бехтерева. 1993. № 1.
45. Личко, А.Е. Делінквентна поведінка при різних типахакцентуації характеру у підлітків / А.Є. Личко. М. 1995. 456с.
46. Личко, А.Е. Основні типи порушень у підлітків /А.Е. Личко. СПб.1993. 211 с.
47. Личко, А.Е. Про циклоидной психопатії та циклоиднойакцентуаціїособистості у підлітків / А.Є. Личко, С.Д. Озерецковский. С.Пб .: Пітер, 1996. 235 с.

48. Личко, А.Е. Психопатії та акцентуації характеру у підлітків /А.Е.Личко.- М., 1983. 386с.
49. Личко, А.Е. Психопатії та акцентуації характеру у підлітків/ А.Є. Личко. - Изд. 2-е доп. і перераб. Л., 1983.
50. Личко, А.Е. Психопатії та акцентуації характеру у підлітків/ А.Є. Личко. Ленінград: Медицина, 1983. 157 с.
51. Личко, А.Е. Типи акцентуацій характеру і психопатій у підлітків / А.Є. Личко. М., 1999.
52. Личко, А.Е. Делінквентна поведінка, алкоголізм і токсикоманії у підлітків / А.Є. Личко. Москва, 2008. 212 с.
53. Любимова, Т.Ю. Поняття акцентуації характеру в психології/ Т.Ю. Любимова. // Психологічні дослідження. 2007. №4. С.36 - 38.
54. Менделевич, В.Д. Клінічна і медична психологія: Практичний посібник / В.Д. Менделевич. М. : МЕДпресс. 2011 року. 592 с.
55. Нартова-Бочавер, С.К. Диференціальна психологія: навчальний посібник / С.К.Нартова-Бочавер. М., 2003. 386 с.
56. Обозов, М.М. Міжособистісні відносини /Н.Н. Обозов. М., 2009.322с.
57. Обозов, М.М. Особистість: акцентуації характеру / М.М. Обозів. С.Пб. : Питер. 1996. 36 с.
58. Обухова, Л.Ф. Дитяча (вікова) психологія / Л.Ф. Обухова.М.,2006. 344 с.
59. Петрова, О.О. Вікова психологія: конспект лекцій / О.О. Петрова,Т.В. Умнова.М., 2014. 256 с.
60. Райс, Ф. Психологія підліткового і юнацького віку / Ф. Райс.Москва: Аріон, 2014. 324 с.
61. Ремшмідт, Х. Підлітковий і юнацький вік проблем становлення особистості / Х.Ремшмідт. М., 2004. 344 с.
62. Рогов, Є.І. Настільна книга практичного психолога: У 2 кн./ Є.І. Рогов. Кн.1. М. : ВЛАДОС-ПРЕС, 2012. 384 с.
63. Семенюк, Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції / Л.М. Семенюк. Москва, 2006.245с.

64. Сидоренко, Е.В. Методи математичної обробки в психології Є.В..Сідоренко. М., 2000. 422 с.
65. Собчик, Л.Н. Діагностика індивідуально-типологічних властивостей ім'язособистісних відносин /Л.Н. Собчик. М., 2012. 368 с.
66. Собчик, Л.Н. Метод діагностики ім'язособистісних відносин: Модифікований тест інтерперсональної діагностики: методичне керівництво /Л.Н. Собчик. Москва: Лірі., 2010. 442 с.
67. Собчик, Л.Н. Психологія індивідуальності. Теорія та практика психодіагностики /Л.Н. Собчик. М., 2013. 322 с.
68. Статеві-психологічний підхід у консультуванні дітей і підлітків: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Г.В. Бурменская, Є.І. Захарова, О.А. Карабанова, А.Г. Лидерс. М.: Московський психолого-соціальний інститут, 2011. 480 с.
69. Степанов, В.Г. Психологія важких школярів В.Г..Степанов М., 2008. 233 с.
70. Столяренко, Л.Д. Основи психології: підручник для студентів вузів / Л.Д. Столяренко. Ростов - н / Д: Гекса. 2015-го, 536 с.
71. Стреляу Я. Роль темпераменту в психічному розвитку корекції / Я.Стреляу. Москва: Прогрес, 2012.- 236 с.
72. Толстих, А.В. Вікі життя О.В..Толстих.М., 2008. 248 с
73. Фельдштейн, Д. І. Психологічні проблеми формування моральних якостей особистості в підлітковому віці / Д.І.Фельдштейн. - Душанбе, 1969.210 с.
74. Шурухт, С.М. Підлітковий вік: розвиток креативності, самосвідомості, емоцій, комунікацій і відповідальності: навчальний посібник / С.М. Шурухт. СПб.: Мова, 2008. 112 с.
75. Щербина, Ю.В. Вербальна агресія / Ю.В. Щербина. М., 2016.
76. Акцентуація характеру по Леонгарду [Електронний ресурс]. - Диференціальна психологія. Режим доступу <https://psyera.ru/2483/akcentuaciya-haraktera-po-leongardu>. 2018 «PSYERA».
77. Андреева, Г.М. Соціальна психологія / Г.М. Андреев. Москва: Неон.

78. Агресивна поведінка [Електронний ресурс]. Матеріал з Вікіпедії - вільної енциклопедії. Режим доступу [https://ru.wikipedia.org/wiki/Агрессивное поведінку](https://ru.wikipedia.org/wiki/Агрессивное_поведінку). 2019.

79. Акцентуації характеру по Леонгарду [Електронний ресурс]. - Інформація взята з сайту біржі Автор24. - Режим доступу https://spravochnick.ru/psihologiya/psihicheskie_svoystva_lichnosti/akcentuacii_haraktera_po_leongadu/, 2019 Справочник24.

80. Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки [Електронний ресурс]. - Псі-шпаргалка 2004-2019. Режим доступу <http://www.psylist.net/praktikum/00080.htm>

81. Корекція агресивної поведінки підлітків [Електронний ресурс]. - «Бібліофонд» - Електронна бібліотека статей, навчальної та художньої літератури 2003-2018. Режим доступу <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=731962>

ДОДАТКИ

Додаток А

Діагностика стану агресії (опитувальник Басса-Дарки)

Шкали: фізична агресія, непряма агресія, дратівливість, негативізм, уразливість, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини.

Призначення тесту

Опитувальник диференціює прояви агресії і ворожості. А. Басс і А. Дарки виділили наступні види реакцій:

- **Фізична агресія** - використання фізичної сили проти іншої особи.
- **Непряма агресія**, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або на кого не спрямована.
- **Роздратування** - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
- **Негативізм** - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
- **Образа** - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії.
- **Підозрілість** - в діапазоні від недовіри і обережності стосовно людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
- **Вербальна агресія** - вираз негативних почуттів як через форму (крик, виск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
- **Почуття провини** - виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що спричинює зло, а також відчуває докор сумління.

При складанні опитувальника використовувалися такі принципи:

- питання може відноситися тільки до однієї форми агресії.
- питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на запитання. Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" чи "ні".

- 10 балів і менше - низький показник.

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Відповіді оцінюються за шкалами наступним чином:

1. Фізична агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68;
- "ні" = 1, "так" = 0: 9, 17, 41.

2. Непряма агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 2, 18, 34, 42, 56, 63;
- "ні" = 1, "так" = 0: 10, 26, 49.

3. Роздратування:

- "так" = 1, "ні" = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;
- "ні" = 1, "так" = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

- "так" = 1, "ні" = 0: 4, 12, 20, 23, 36;

5. Образа:

- "так" = 1, "ні" = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58.
- "ні" = 1, "так" = 0: 44.

6. Підозрілість:

- "так" = 1, "ні" = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;
- "ні" = 1, "так" = 0: 65, 70.

7. Вербальна агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 7, 15, 28, 31, 46, 53, 60, 71, 73;

- "ні" = 1, "так" = 0: 39, 66, 74, 75.

8. Почуття провини:

- "так" = 1, "ні" = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67

Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7.

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

Інтерпретація результатів тесту

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6-7 \pm 3$.

Тест Басса-Дарки

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" чи "ні".

1. Часом я не можу впоратися з бажанням завдати шкоди іншим
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююсь
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не виконаю
5. Я не завжди отримую те, що мені належить
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за мою спиною
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчуття
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болючі докори совісті
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами

14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував
15. Я часто буваю незгодний з людьми
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся
17. Якщо хто-небудь першим ударив мене, я не відповім йому
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір
21. Мене трохи засмучує моя доля
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною
24. Люди, які ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку
26. Я не здатний на грубі жарти
27. Мене охоплює лють, коли наді мною глузують
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не подобається
30. Досить багато людей заздять мені
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків
33. Люди, які постійно знущаються з вас, варті того, щоб їх "клацнули по носі"
34. Я ніколи не буваю похмурий від злості
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь
36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильних" виразів
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були пробачені
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся

43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужинцям "
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити когось
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь
54. Невдачі засмучують мене
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші
56. Я можу пригадати випадок, коли я був настільки злий, що хапав перший-ліпший предмет і ламав його
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку
58. Іноді я відчуваю, що життя чинить зі мною несправедливо
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю
60. Я лаюся тільки зі злості
61. Коли я поступаю неправильно, мене мучить совість
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу
64. Я буваю грубуватий стосовно людей, які мені не подобаються
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на те заслуговує
67. Я часто думаю, що жив неправильно
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки

69. Я не засмучуюсь через дрібниці

70. Мені рідко приходить до голови, що люди намагаються розлютити або образити мене

71. Я часто тільки погрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання

72. Останнім часом я став занудою

73. У суперечці я часто підвищую голос

74. Я намагаюся зазвичай приховувати своє погане ставлення до людей

75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися

МОДИФИЦИРОВАННЫЙ ОПРОСНИК ДЛЯ ИДЕНТИФИКАЦИИ ТИПОВ
АКЦЕНТУАЦИЙ ХАРАКТЕРА У ПОДРОСТКОВ А.Е. ЛИЧКО

Лист вопросов

1. В детстве я был веселым и неугомонным.
2. В младших классах я любил школу, а затем она начала меня тяготить.
3. В детстве я был таким же, как и сейчас: меня легко было огорчить, но и легко успокоить, развеселить.
4. У меня часто бывает плохое самочувствие.
5. В детстве я был обидчивым и чувствительным.
6. Я часто опасаюсь, что с моей мамой что-то может случиться.
7. Мое настроение улучшается, когда меня оставляют одного.
8. В детстве я был капризным и раздражительным.
9. В детстве я любил беседовать и играть со взрослыми.
10. Считаю, что самое важное – несмотря ни на что, как можно лучше провести сегодняшний день.
11. Я всегда сдерживаю свои обещания, даже если это мне невыгодно.
12. Как правило, у меня хорошее настроение.
13. Недели хорошего самочувствия сменяются у меня неделями, когда и самочувствие, и настроение у меня плохое.
14. Я легко перехожу от радости к грусти и наоборот.
15. Я часто испытываю вялость, недомогание.
16. К спиртному я испытываю отвращение.
17. Избегаю пить спиртное из-за плохого самочувствия и головной боли.
18. Мои родители не понимают меня и иногда кажутся мне чужими.
19. Я отношусь настороженно к незнакомым людям и невольно опасаюсь зла с их стороны.
20. Я не вижу у себя больших недостатков.
21. От нотаций мне хочется убежать подальше, но если не получается, то молча слушаю, думая о другом.
22. Все мои привычки хороши и желательны.
23. Мое настроение не меняется от незначительных причин.
24. Я часто просыпаюсь с мыслью о том, что сегодня предстоит сделать.
25. Я очень люблю своих родителей, привязан к ним, но, бывает, сильно обижаюсь и даже ссорюсь.
26. Периодами я чувствую себя бодрым, периодами – разбитым.
27. Нередко я стесняюсь есть при посторонних людях.
28. Мое отношение к будущему часто меняется: то я строю радужные планы, то будущее кажется мне мрачным.
29. Я люблю заниматься чем-нибудь интересным в одиночестве.
30. Почти не бывает, чтобы незнакомый человек сразу внушил мне симпатию.
31. Люблю одежду модную и необычную, которая привлекает взоры.

32. Больше всего люблю сытно поесть и хорошо отдохнуть.
33. Я очень уравновешен, никогда не раздражаюсь и ни на кого не злюсь.
34. Я легко схожусь с людьми в любой обстановке.
35. Я плохо переношу голод – быстро слабею.
36. Одиночество т переношу легко, если оно не связано с неприятностями.
37. У меня часто бывает плохой, беспокойный сон.
38. Моя застенчивость мешает мне подружиться с теми, с кем мне хотелось бы.
39. Я часто тревожусь по поводу различных неприятностей, которые могут произойти в будущем, хотя повода для этого нет.
40. Свои неудачи я переживаю сам и ни у кого не прошу помощи.
41. Сильно переживаю замечания и отметки, которые меня не удовлетворяют.
42. Чаще всего я свободно чувствую себя с новыми, незнакомыми сверстниками, в новом классе, лагере труда и отдыха.
43. Как правило, я не готов w уроки.
44. Я всегда говорю взрослым только правду.
45. Приключения и риск меня привлекают.
46. К знакомым людям я быстро привыкаю, незнакомые могут меня раздражать.
47. Мое настроение прямо зависит от школьных и домашних дел,
48. Я часто устаю к концу дня, причем так, что кажется – совсем не осталось сил.
49. Я стесняюсь незнакомых людей и боюсь заговорить первым.
50. Я много раз проверяю, нет ли ошибок в моей работе.
51. У моих приятелей бывает ошибочное мнение, будто бы я не хочу с ними дружить.
52. Бывают иногда дни, когда я без причины на всех сержусь.
53. Я могу сказать о себе, что у меня хорошее воображение.
54. Если учитель не контролирует меня на уроке, я почти всегда занимаюсь чем-нибудь посторонним.
55. Мои родители никогда не раздражают меня своим поведением.
56. Я могу легко организовать ребят для работы, игр, развлечений.
57. Я могу идти впереди других в рассуждениях, но не в действиях.
58. Бывает, что я сильно радуюсь, а потом сильно огорчаюсь.
59. Иногда я делаюсь капризным и раздражительным, а вскоре жалею об этом.
60. Я чрезмерно обидчив и чувствителен.
61. Я люблю быть первым там, где меня любят, бороться за первенство я не люблю.
62. Я почти не бываю полностью откровенным, как с приятелями, так и с родными.
63. Рассердившись, я могу начать кричать, размахивать руками, а иногда и драться.
64. Мне часто кажется, что при желании я мог бы стать актером.
65. Мне кажется, что тревожиться о будущем бесполезно – все само собой

образуется.

66. Я всегда справедлив в отношениях с учителями, родителями, друзьями.

67. Я убежден, что в будущем исполнятся все мои планы и желания.

68. Иногда бывают такие дни, что жизнь мне кажется тяжелей, чем на самом деле.

69. Довольно часто мое настроение отражается в моих поступках.

70. Мне кажется, что у меня много недостатков и слабостей.

71. Мне бывает тяжело, когда я вспоминаю о своих маленьких ошибках.

72. Часто всякие размышления мешают мне довести начатое дело до конца.

73. Я могу выслушивать критику и возражения, но стараюсь все равно все сделать по-своему.

74. Иногда я могу так разозлиться на обидчика, что мне трудно удержаться, чтобы тут же не побить его.

75. Я практически никогда не испытываю чувство стыда или застенчивости.

76. Не испытываю стремления к занятиям спортом или физкультурой.

77. Я никогда не говорю о других дурно.

78. Люблю всякие приключения, охотно иду на риск.

79. Иногда мое построение зависит от погоды.

80. Новое для меня приятно, если обещает для меня что-то хорошее.

81. Жизнь кажется мне очень тяжелой.

82. Я *часто* испытываю робость перед учителями и школьным начальством.

83. Закончив работу, я долго волнуюсь по поводу того, что мог сделать что-то неверно.

84. Мне кажется, что другие меня не понимают.

85. Я часто огорчаюсь из-за того, что, рассердившись, наговорил лишнего.

86. Я всегда сумею найти выход из любой ситуации.

87. Люблю вместо школьных занятий сходить в кино или просто прогулять уроки.

88. Я никогда не брал в доме ничего без спроса.

89. При неудаче я могу посмеяться над собой,

90. У меня бывают периоды подъема, увлечений, энтузиазма, а потом может наступить спад, апатия ко всему.

91. Если мне что-то не удастся, я могу отчаяться и потерять надежду.

92. Возражения и критика меня очень огорчают, если они резкие и грубые по форме, даже если они касаются мелочей.

93. Иногда я могу расплакаться, если читаю грустную книгу или смотрю грустный фильм

94. Я часто сомневаюсь в правильности своих поступков и решений

95. Часто у меня возникает чувство, что я оказался ненужным, посторонним.

96. Столкнувшись с несправедливостью, я возмущаюсь и сразу же выступаю пробив нее.

97. Мне нравится быть в центре внимания, например, рассказывать ребятам разные забавные истории

98. Считаю, что лучшее времяпрепровождение – это когда ничего не делаешь,

просто отдыхаешь.

99. Я никогда не опаздываю в школу или еще куда-нибудь

100. Мне неприятно оставаться долго на одном месте.

101. Иногда я так расстраиваюсь из-за ссоры с учителем или сверстниками, что не могу пойти в школу.

102. Я не умею командовать другими людьми.

103. Иногда мне кажется, что я тяжело и опасно болен.

104. Не люблю всякие опасные и рискованные приключения,

105. У меня часто возникает желание перепроверить работу, которую я только что выполнил.

106. Я боюсь, что в будущем могу остаться одиноким.

107. Я охотно выслушиваю наставления, касающиеся моего здоровья.

108. Я всегда высказываю свое мнение, если что-то обсуждается в классе.

109. Считаю, что никогда не надо отрываться от коллектива.

110. Вопросы, связанные с полом и любовью, меня совершенно не интересуют.

111. Всегда считал, что для интересного, заманчивого дела все правила можно обойти.

112. Мне иногда бывают неприятны праздники.

113. Жизнь научила меня быть не слишком откровенным даже с друзьями.

114. Я ем мало, иногда подолгу вообще ничего не ем.

115. Я очень люблю наслаждаться красотой природы.

116. Уходя из дому, ложась спать, я всегда проверяю: выключен ли газ, электроприборы, заперта ли дверь.

117. Меня привлекал только то новое, что соответствует моим принципам и интересам.

118. Если в моих неудачах кто-то виноват, я не оставляю его безнаказанным.

119. Если я кого-то не уважаю, мне удастся вест себя так, что он этого не замечает.

120. Лучше всего проводить время в разнообразных развлечениях.

121. Мне нравятся все школьные предметы.

122. Я часто бываю вожаком в играх.

123. Я легко переношу боль и физические страдания.

124. Я всегда стараюсь сдерживаться, когда меня критикуют или когда мне возражают.

125. Я слишком мнителен, беспокоюсь обо всем, особенно часто – о своем здоровье.

126. Я редко бываю беззаботно веселым.

127. Я часто загадываю себе различные приметы, и стараюсь строго следовать им, чтобы все было хорошо.

128. Я не стремлюсь участвовать в жизни школы и класса,

129. Иногда я совершаю быстрые, необдуманные поступки, о которых потом сожалею.

130. Не люблю заранее рассчитывать все расходы, легко беру в долг, даже

если знаю, что к сроку отдать деньги будет трудно.

131. Учеба меня тяготит, и если бы меня не заставляли, я вообще не учился бы.

132. У меня никогда не было таких мыслей, которые нужно было бы скрывать от других.

133. У меня часто бывает настолько хорошее настроение, что у меня спрашивают, отчего я такой веселый.

134. Иногда у меня настроение бывает настолько плохим, что я начинаю думать о смерти.

135. Малейшие неприятности слишком огорчают меня.

136. Я быстро устаю на уроках и становлюсь рассеянным.

137. Иногда я поражаюсь грубости и невоспитанности ребят,

138. Учителя считают меня аккуратным и старательным.

139. Часто мне приятней поразмышлять наедине, чем проводить время в шумной компании.

140. Мне нравится, когда мне подчиняются.

141. Я мог бы учиться значительно лучше, но наши учителя и школа не способствуют этому.

142. Не люблю заниматься делом, требующим усилий и терпения.

143. Я никогда никому не желал плохого.

Лист ответов

Ти п	Номер утверждения													Σ
Г	1	12	23	34	45	56	67	78	89	100	111	122	133	
Ц	2	13	24	35	46	57	68	79	90	101	112	123	134	
Л	3	14	25	36	47	58	69	80	91	102	113	124	135	
А	4	15	26	37	48	59	70	81	92	103	114	125	136	
С	5	16	27	38	49	60	71	82	93	104	115	126	137	
Т	6	17	28	39	50	61	72	83	94	105	116	127	138	
И	7	18	29	40	51	62	73	84	95	106	117	128	139	
В	8	19	30	41	52	63	74	85	96	107	118	129	140	
Д	9	20	31	42	53	64	75	86	97	108	119	130	141	
Н	10	21	32	43	54	65	76	87	98	109	120	131	142	
К	11	22	33	44	55	66	77	88	99	110	121	132	143	

Тест внутренней агрессивности. (С. Дайхофф)

Методика предназначена для диагностики внутренней (скрытой) агрессивности.

Определения внутренней агрессии:

а) агрессия, обусловленная внутренними мотивами, т.е. такими, смысл которых состоит в защите неких внутренних ценностей человека, например, самооценке, удовлетворенности, сохранению Я-образа и др.;

б) в международном праве действия различных внутренних субъектов (властных структур в том числе) по нарушению прав и свобод человека, применению незаконного насилия;

в) в деятельности по детекции лжи, внутренняя агрессия - это шкала по которой оцениваются усилия обследуемого, направленные на обеспечение контроля над тестированием. Шкала позволяет определить способность обследуемого сопротивляться процедуре тестирования;

г) в обыденном сознании - то же, что агрессия. Вообще термин подчеркивает связь агрессии с психической деятельностью и духовной жизнью человека. Иногда под внутренней агрессией понимается затаенная злоба или не реализованная враждебность.

Если Вы согласны с утверждением, выделите "Да", если не согласны - "Нет".

1.	Мои отношения с окружающими иногда бывают непредсказуемыми, нестабильными.	☐ Да ☐ Нет
2.	Мне кажется, что у меня огромное чувство вины, для которого нет оснований.	☐ Да ☐ Нет
3.	Я не люблю осознавать и принимать тот факт, что я сержусь.	☐ Да ☐ Нет
4.	Иногда я использую юмор, для того, чтобы не сталкиваться лицом к лицу со своими настоящими чувствами.	☐ Да ☐ Нет
5.	Я часто чрезмерно критикую себя и окружающих.	☐ Да ☐ Нет

6.	Иногда я использую сарказм, как форму юмора.	☐ Да ☐ ☐ Нет
7.	7.Иногда я чувствую, что мне хочется вернуться и отомстить моим обидчикам.	☐ Да ☐ ☐ Нет
8.	Когда я сержусь, я обнаруживаю, что делаю то, о чем впоследствии сильно сожалею.	☐ Да ☐ ☐ Нет
9.	Обычно я не говорю окружающим о своей обиде или душевной боли.	☐ Да ☐ ☐ Нет
10.	У меня есть боли на телесном уровне, такие как: головная боль, зажатые мышцы шеи, проблемы с желудком.	☐ Да ☐ ☐ Нет
11.	Меня очень беспокоит критика в мой адрес.	☐ Да ☐ ☐ Нет
12.	Я иногда поступаю или общаюсь таким образом, чтобы казаться лучше, выше другого человека, в чем-то его превосходить.	☐ Да ☐ ☐ Нет
13.	Я часто чувствую себя хуже по сравнению с другими людьми.	☐ Да ☐ ☐ Нет
14.	Я бы хотел прямо сказать людям то, что я о них думаю.	☐ Да ☐ ☐ Нет
15.	Я чувствую, что меня не любят и не ценят.	☐ Да ☐ ☐ Нет
16.	Я разочаровался в любви и больше в нее не верю.	☐ Да ☐ ☐ Нет
17.	Иногда я испытываю трудности в том, чтобы контролировать свой вес (как набор веса, так и его	☐ Да ☐ ☐ Нет

	потерю).	
18.	Временами я чувствую, что жизнь дала мне намного меньше, чем должна была бы.	☐ Да ☐ Нет
19.	Я считаю, что во многих моих проблемах виноваты другие.	☐ Да ☐ Нет
20.	Многое из того хорошего, что я делаю, я совершаю из чувства долга.	☐ Да ☐ Нет
21.	Просыпаясь по утрам, я давно не испытываю чувства бодрости.	☐ Да ☐ Нет
22.	Когда что-то меня раздражает, мне трудно успокоиться.	☐ Да ☐ Нет
23.	Меня безумно раздражают люди, которые поступают по-своему и не подчиняются мне.	☐ Да ☐ Нет
24.	Я переживал эпизод преступного посягательства на мою жизнь или насилие (физическое или сексуальное) в партнерских отношениях либо в детстве.	☐ Да ☐ Нет
25.	Я переживаю, если все происходит не так, как я задумал.	☐ Да ☐ Нет
26.	Я считаю себя зависимым в партнерских взаимоотношениях.	☐ Да ☐ Нет
27.	Люди, которые меня хорошо знают, говорят, что я упрямый.	☐ Да ☐ Нет
28.	Иногда обо мне говорят, что я подвержен частым сменам настроения.	☐ Да ☐ Нет

29.	Я часто спорю и не соглашаюсь, в основном, с членами моей семьи.	☐ Да ☐ Нет
30.	У меня не складываются отношения с людьми.	☐ Да ☐ Нет
31.	Я не могу забыть свое прошлое.	☐ Да ☐ Нет
32.	Я постоянно чувствую себя несчастным.	☐ Да ☐ Нет
33.	Я часто ругаю себя.	☐ Да ☐ Нет
34.	Я испытываю трудности в успешном разрешении конфликтов.	☐ Да ☐ Нет
35.	Мне трудно избегать ссор и драк.	☐ Да ☐ Нет
36.	Я часто злюсь на себя.	☐ Да ☐ Нет
37.	Я постоянно испытываю разочарование.	☐ Да ☐ Нет
38.	Я чувствую подавленность, беспомощность, раздраженность.	☐ Да ☐ Нет
39.	Я отвергаю некоторых людей за то, кто они, кем они являются, чем занимаются.	☐ Да ☐ Нет
40.	Мне кажется, я не смогу самостоятельно справиться со своими проблемами.	☐ Да ☐ Нет

Тест

Интерпретация результатов тестирования.

0-10 баллов. Либо очень хороший самоконтроль своего чувство гнева, либо неспособность его осознать и принять.

11-20 баллов. Внутренняя агрессивность в пределах нормы.

21-30 баллов. Повышенный уровень внутренней агрессивности.

31-40 баллов. Высокий уровень внутренней агрессивности.

Опросник состоит из 40 утверждений.

Примерное время тестирования 10-15 минут.

Заняття № 1

Мета: Знайомство учасників, введення в тренінг і прийняття правил групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, актуалізація образу «Я».

Передбачуваний час: 1 год

Необхідні матеріали: стікери, фломастери, олівці, маленькі дзеркала, листи паперу.

Перед початком вправи було розроблено ряд правил:

- конфіденційність (все, про що говориться в групі щодо конкретних учасників, не повинно стає надбанням третіх осіб).

- принцип добровільної участі в групі (члени групи можуть не брати участь в тих чи інших вправах).

- доброзичлива, відкрита атмосфера (неприпустимі агресивні дії і висловлювання по відношенню один до одного).

Вправа «Чим ми схожі».

Хід вправи: підліткам пропонується проаналізувати і запросити в центр кола одного з учасників на основі будь-якого подібності з собою (колір одягу, волосся, очей; спільні інтереси, захоплення). Гра продовжується до тих пір, поки всі члени групи не опиняться в колі.

Вправа «Портрет із задзеркалля».

Хід вправи: підліткам пропонується подивитися на себе в дзеркало і описати того, хто знаходиться в задзеркаллі. Хто це? Щовін любить? Чим він відрізняється від інших? Якими рисами має? До чого прагне?

Після цього на аркуші паперу намалювати схематично складений портрет себе із задзеркалля і розповісти про нього групі підлітків.

Обговорення з усією групою:

- У чому відмінність між реальним і задзеркальним портретом?
- Чим світ задзеркалля відрізняється від твого світу реального?
- Хто з відомих героїв книг або фільмів міг потрапити в світ задзеркалля, і що там відбувалося з ним?
- Що дає людині подорож в своє задзеркалля?
- Про щовихотіли б запитати дзеркало, якщо воно було б чарівним?
- Які почуття у вас виникли на першому нашому занятті?
- Що ви очікуєте від наших групових зустрічей? (можна відповісти письмово)
- Яка вправа вам було цікавим і чому?

Заняття № 2

Мета: Підвищення внутрішньогрупового довіри і згуртованості членів групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, розвиток навичок рефлексії і інтеграція негативного досвіду життя підлітка

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: кольорове і прозоре скло (шматочки), пластилін, шматочки оброблених дзеркал, клей, кольоровий картон, одноразові тарілки, серветки, намистинки, бісер та ін.

Вправа «Молекули»

Хід роботи: Підліткам пропонується по команді в дучого рухатися по кімнаті як молекули в хаотичному порядку, а потім по його команді об'єднатися, спочатку по дві молекули, по чотири молекули, по шість молекул (кількість можна змінювати довільно).

Вправа «Я-дзеркало».

Хід вправи: підліткам пропонується відповідати на питання: Навіщо потрібні людині дзеркала? (Відповіді дітей)

Дзеркала можуть відображати реальність, наші гідності і наші недоліки, наші позитивні і негативні почуття. Іноді ми не бачимо себе з боку, а дзеркала поруч немає.

Давайте зараз кожен з вас побуде то дзеркалом, то реальною людиною.

(Група ділиться на пари, і партнери домовляються, хто з них першим буде дзеркалом, а хто реальною людиною)

Завдання дзеркала не тільки відображати реальність, а й висловлювати почуття партнера, змінюватися в залежності від ситуації. Завдання того, хто грає реальність, - перед дзеркалом демонструвати різні аспекти життя: людину, його емоції, почуття, мрії. Парам дається час на програння кожної ролі по 5 хвилин.

Потім йде групове обговорення:

- Ким вам було важче бути - реальною людиною або дзеркалом, чому?

- Що відобразило ваше дзеркало? Яку людину ви побачили в дзеркалі, він вам сподобався?

- Що з того, що ви відбивали, хотілося б змінити, зменшити або збільшити?

- Чи є людина дзеркалом світу, який оточує його, чому?
- Якщо так, чим може він змінювати реальність? Яким чином?

Вправа «Нове життя розбитого дзеркала».

Хід вправи: Досьогоднішнього дня вважається, що розбити дзеркало - це погана прикмета. Як видумаете чому? Чи бувало у вашому житті таке: то що, було рівним і цілим, стабільним раптом розбилося і безповоротно пішло? Що ви робили в цій ситуації? Що необхідно зробити, щоб почати нове життя?

Підліткам пропонується, використовуючи основу (тарілочку, картон, рамочку) створити композицію «Нове життя розбитого дзеркала». Мозаїка може мати конкретний або абстрактний характер. Потім кожен з учасників презентує свою роботу, використовуючи коротку придуману казку або історію. В кінці робиться акцент на те, що ситуація «розбитого дзеркала» виникає практично у кожній людині і краще, якщо розбивається дзеркало, діяти з позитивної точки зору. Розбилося - ЦЕ НАЩАСТЯ!

Обговорення:

- які нові якості особистості вивідкрили у себе на сьогоднішньому занятті?
- що ви, відчували, працюючи в групі однолітків?
- яка вправа вам була цікавою і чому?
- виявляв по відношенню до вас хтось агресію, роздратування? а ви?

Заняття № 3

Мета: Підвищення внутрішньогрупового довіри і згуртованості членів групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, розвиток комунікативних навичок і рефлексії, інтеграція негативного досвіду життя підлітка

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: Одноразовий посуд (тарілочки), фрукти, цукерки, шоколад, печиво, сухофрукти, горіхи; м'яч для гри, презентація мандал.

Вправа «Загальний ритм»

Хід вправи: Підліткам пропонується створити загальний ритм ударів в долоні. Повинно створитися відчуття, ніби в заданому ритмі плескає одна людина. Удар по поступово ускладнюються з додаванням ударів по колінах, додаванням звуків.

Вправа «Комплімент»

Хід вправи: Підліткам пропонується придумати компліменти один одному (людські якості, зовнішність, досягнення, інтереси) По колу передається м'яч і кожен говорить комплімент своєму сусідові. Важливо простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учаснику.

Вправа «Сніжинка»

Хід вправи: Уявіть, що до вас на долоньку прилетіла сніжинка, вдихніть і затримайте дихання, щоб вона не розтанула. А тепер видихніть і відпустіть сніжинку (вдих робиться на 4-ри рахунки, видих робиться на 4-ри рахунки, затримка дихання на 4-ри рахунку).

Вправа «Смачна мандала»

Розповідь: «В традиціях тибетських ченців часто зустрічається чарівний коло - мандала, який гармонізує внутрішній стан людини.» Розповідь ілюструється фотографіями або презентацією різних мандал. Акцент робиться на те, як важливо людині бути спокійним, доброзичливим і толерантним для внутрішньої гармонії і щастя.

Хід вправи: Підліткам пропонується попрацювати над своїм диханням для відновлення сил і зняття тривожності або роздратування.

Потім підліткам пропонується, використовуючи різні продукти, створити свою мандалу. Вона відрізняється від тибетської тим, що в наслідку її можна з'їсти, тому

необхідно створити смачну мандалу. Діти використовують те, що люблять і що може гармонізувати їх стан, «підживити» світлу сторону особистості, то, ніж можна поділитися з іншими. Створення мандали супроводжується спокійною музикою.

Кожна група підлітків повинна придумати назву своїй мандалі та презентувати її.

Обговорення:

- Які почуття вивідчували при створенні своєї мандали?
- Що сподобалося в роботі ваших сусідів?
- Що створює гармонію вашого внутрішнього світу?
- Коли відбувається миролюбні і доброзичливі з іншими?
- що допомагало і що заважало працювати групам в процесі гри?
- Які нові якості особистості вивідкрили у себе і учасників групи на сьогоднішньому занятті?
- Які емоції ви отримали сьогодні від загальної роботи? Чому?

Заняття № 4

Мета: Підвищення внутрішньо-групового довіри і згуртованості членів групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, розвиток комунікативних навичок і рефлексії, сприяння зниженню агресивності

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: м'яч для гри, корзинка з іграшками з «кіндер-сюрпризів», ватмани, вирізки з журналу для колажу, фломастери, олівці.

Вправа «Козуб»

Хідправи: Підліткам пропонується вибрати іграшку із загальної кошики ведучого, яка відображає внутрішній стан підлітка або просто схожа на нього зовні. Коли всі готові, ведучий пропонує кожному уявити свою іграшку: «Мені здається, що ми схожі з цією іграшкою тим, що ...»

Вправа «Приміємо костюм»

Розповідь: «Весь світ складається з протилежностей - чорне і біле, день і ніч, добро і зло ... У кожному з нас теж досить протилежностей. Давайте сьогодні поговоримо про пару протилежностей: агресивність-добррозичливість.

Хідправи: Перед вами листи ватману. Допомагаючи один одному, давайте обведемо два силуети підлітка. Один силует за допомогою колажу ми одягнемо в агресивний костюм, а другий в добрий костюм »

Обговорення:

- Щоб було найскладнішим в цій роботі?
- Для чого світу потрібні різні протилежності і що вони дають нам?
- Що відбувається з людиною, якщо в ньому тільки одна сторона?
- Чи є символи, які об'єднують обидві сторони?
- Як агресивному людині навчитися бути більш доброзичливим?
- Які почуття ви впробували в сьогоднішній груповій роботі?
- Які нові якості особистості вивідкрили в учасників групи і у себе на сьогоднішньому занятті?
- Одним словом опишіть ваш стан після заняття.

Заняття № 5

Мета: Підвищення внутрішньогрупового довіри і згуртованості членів групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, розвиток комунікативних навичок і

рефлексії, сприяння зниженню агресивності
закріплення навичок безконфліктного спілкування.

i

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: м'яч для гри, дріт різних кольорів і жорсткості

Вправа «Я - цети»

Хід вправи: Підліткам пропонується розбитися на пари і за 2 хвилини дізнатися якомога більше один про одного (вік, інтереси, захоплення, членів сім'ї). Потім, від імені свого партнера детально розповісти присутнім про себе і відповісти без допомоги свого партнера на всі питання групи.

Вправа «Дротяний чоловічок»

Хід вправи: Підліткам пропонується з дроту зробити фігуру людини.

Потім проводиться обговорення:

- Що відображає мій дротяний людина?
- Що я відчував, коли мною маніпулювали?
- Що мені найбільше хотілося зробити в цей момент?
- Що таке самоврядування і самоконтроль? Що необхідно людині, щоб управляти собою?

Рефлексія заняття:

- які почуття охопили в роботі з таким незвичайним матеріалом?
- що було найважче в груповій роботі?
- які нові якості особистості вивідкрили в себе на сьогоднішньому занятті?

Заняття № 6

Мета: Розвиток комунікативних навичок, груповоїгуртованості, рефлексії, творчого мислення; сприяння зниженню агресивності і закріплення навичок безконфліктного спілкування.

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: м'яч для гри, повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці, фломастери, олівці, папір, фігурки іграшок з «кіндер-сюрпризів», темний мішечок, газети.

Вправа «Чудесний мішечок»

Хід заняття: Одному з підлітків пропонується на дотик визначити який предмет знаходиться в чудовому мішечку, і, не називаючи його розповісти оточуючим якомога докладніше, що це за предмет. Решта членів групи, мовчки повинні намалювати на своєму аркуші описуваний предмет.

Після виконання завдання, учасники групи звіряють малюнок з оригіналом.

Вправа «Створення монстра»

Хід заняття: Вправа проходить у формі діалогу:

-Що ви зараз відчуваєте?

-Що робить монстра монстром і чим можна впоратися з ним? Якими способами?

-Чи буває у вас таке відчуття, що у вас усередині живе монстр? Як з ним можна впоратися? А що буде, якщо «внутрішній монстр» перемає вас, а не ви його?

-Зараз, як досвідчені переможці чудовиськ, дайте пораду сусідові справа, якщо в ньому прокидається злість, агресія, готова поглинути не тільки його, а й усіх навколо, що йому зробити?

Обговорення:

-які почуття вивідчували на сьогоднішньому занятті?

-які прийоми ви можете взяти для себе з нашого заняття для упокорення свого агресивного «монстра»?

-які нові якості особистості вивідкрили в себе на сьогоднішньому занятті?

Заняття № 7

Мета: Розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості та рефлексії, творчого мислення; сприяння зниженню агресивності

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці, фломастери, олівці, фарби, пензлики.

Вправа «Чарівні палички»

Хід вправи: Підліткам пропонується взяти в руки олівець, встати в пару і торкнутися тільки вказівними пальцями до олівця свого сусіда, який, в свою чергу, тримає олівець теж вказівним пальцем, діючи «в зв'язці». Потім пари пробують, тримаючи олівці тільки кінчиками вказівних пальців, разом сісти, нахилитися вправо, вліво. Аналогічне вправу необхідно запропонувати четвіркам, шісткам і всій групі.

Вправа «Музика куль»

Хід вправи: Учасникам пропонується надути свою повітряну кулю і спробувати, випускаючи з нього повітря, видавати різні звуки. Близько п'ятихвилин необхідно дати для репетиції «оркестру повітряних куль» (можна використовувати тільки мобільні телефони)

Необхідно роз'яснити підліткам, що завдання музики куль - посилити деякі моменти музичного фрагмента, а не забитийого. Важливо уважно слухати музику і додавати звук там, де, на їх погляд, це необхідно.

- Як почуття вивідчували, коли грали музику на повітряних кулях?
- Чи змінилося ваше стан, коли ви почали малювання музики?
- Як ви думаєте, що позитивно впливає на наш настрій і почуття?

Рефлексія заняття:

- що було найскладнішим в сьогоднішньої груповій роботі?
- які нові якості особистості вивідкрили у себе і в учасників групи на сьогоднішньому занятті?
- назвіть, одним словом ваше стан після заняття.

Заняття № 8

Мета: Розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості, рефлексії; сприяння зниженню агресивності і закріплення безпечних способів вираження агресивності

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: повітряні кульки різних кольорів, нитки, ножиці.

Вправа «Незакінчене речення»

Хід вправи: Підліткам пропонується по колу продовжити незакінчені пропозиції:

- Я терпіти не можу, коли ...
- Я агресивний в школі, коли ...
- Коли я злюся ...
- Заспокоїтися мені допомагає ...

Вправа «Розгнівані кульки»

Хідправи: Підліткам пропонують вибрати для себе кулі і надуті їх. При надуванні можна запропонувати їм вдихнути в кулю разом з повітрям свою злість, образу, гнів та ін.

Ведучий ділить групу на пари. Взявши кулі, пари шикуються один навпроти одного. За командою ведучого спочатку один учасник з пари стає нападаючим, інший тільки відображає напад, не маючи права сам нападати. За сигналом учасники міняються ролями. Цікаво поєднувати в парах битву на кулях різної форми і розміру. Якщо підліток невеликого зростання, а його напарник вище, можна запропонувати першому довгий куля, а другому невеликий круглий.

Потім група сідає, заспокоюються, і надуває ще по одній кульці, але не зав'язує його. Їм пропонується по черзі випустити частину повітря з кульки і робиться акцент на більш безпечне випускання свого гніву і агресії, без заподіяння шкоди іншим і собі.

Обговорення:

- Які почуття ви відчували, коли надували кульки зі своєю злістю чи образою?
- Як і зазнали почуття, коли ви били суперника?
- А коли бив вас суперник, що відчували?
- Чи змінилося ваше стан, коли ви просто випустили частину повітря, разом з негативними емоціями зі своєї кульки? Чому?
- Що ви можете запропонувати для себе і інших в групі для управління негативними почуттями: гнівом, злістю, образою?

(Пропозиції пишуться на дошці)

Рефлексія заняття:

- що було найскладнішим в сьогоднішньої груповій роботі?
- що у вас вийшло найкраще на занятті?

- як зі зустрічалися бар'єри і труднощі?

- назвіть, одним словом ваше стан після заняття

Заняття № 9

Мета: Розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості рефлексії, інтеграція Я-образу підлітка, розвиток творчої уяви; сприяння зниженню агресивності

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: гумові килимки, папір, ножиці, журнали, фломастери, олівці, фарби, пензлики.

Вправа «Купини»

Хід вправи: Підліткам пропонується перебратися через болото зі зв'язаними ногами через «купини» (гумові килимки). Відстань між купинами - крок самого маленького члена групи. Група стає в ряд. Учасники поспідовно пов'язують ноги шарфами - праву ногу першого з групи з лівою ногою другого і т.д. Підлітки повинні перейти ланцюжком через кімнату по «купинах».

Вправа «Маски»

Хід вправи: Перед початком роботи ведучий розповідає про символічне значення маски.

Розповідь: У російських обрядах маски представляють магічну силу тих звірів, яких вони зображують. Африканські маски символізують якісь внутрішні якості. В міфічному світі Греції маска символізувала трагічну або комічну природу персонажа в театрі. В Італії кожен театральний персонаж мав свою маску і свою функцію. На римських Сатурналіях люди обмінювалися одягом і масками з метою обміну своїми соціальними ролями. Звідти прийшли в інші країни карнавали і маскаради, де маска є неодмінним атрибутом.

Потім пропонується кожному підлітку самому зробити маску. Головне, щоб маска відображала його «внутрішній світ», характеризувала його.

На аркуші паперу малюється овал за розміром особи підлітка, визначається місце для очей і рота. Потім за допомогою фарб, олівців, журналів і інших матеріалів маска розфарбовується.

Маску необхідно вирізати, надіти на обличчя. Потім маска «оживає» і підлітки розповідають про себе від імені своєї маски.

Обговорення (в колі):

- Як і почуття ви вивіпробували в сьогоднішньої груповій роботі?
- Що було найскладнішим при переході болота? Хто вам допомагав у цьому? Кому допомагали ви?
- Яка маска здивувала або сподобалася вам, чому?
- Як і труднощі були у вас в роботі?
- Що сподобалося в сьогоднішньому занятті?
- Як вивідчуєте себе в тренінговій групі?
- Як зміни відбуваються з вами в груповій роботі?

Заняття № 10

Мета: Розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості рефлексії, інтеграція Я-образу підлітка, розвиток творчої уяви; сприяння зниженню агресивності

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: готові маски, меблі, тканини.

Вправа «Плутанина»

Хідправи: Підліткам пропонується розплутати плутанину. Один виходить за двері. Решта повинні встати в коло і взятися за руки. Коли вийде щільне кільце, необхідно «заплутатися», не розтуляючи рук. Коли «клубок» буде готовий, потрібно запросити через двері ведучого, який повинен «розплутати» групу.

Можна провести плутанину ще раз, запропонувавши кому-небудь з групи «заплутати» всіх, а іншому ведучому розплутати.

Вправа «Маски оживають»

Хідправи: Підліткам пропонується взяти в руки свою маску, яку вони виготовили на минулому занятті і придумати історію, в якій будуть задіяні ці маски, а потім програти цю історію. У сюжеті і драматизації обов'язково повинні бути задіяні всі маски. Час на це завдання - 30 хвилин.

Психолог не допомагає підліткам придумувати історію. Вони самі повинні вирішити, хто буде сценаристом, хто режисером, можливо, це буде груповершення задачі.

Коли історія буде готова, можна допомогти учасникам у разі потреби організувати простір, необхідне для драматизації. Репетиції не потрібні. Важливо спонтанність і імпровізація.

Обговорення (в колі):

- Які почуття, переживання вивипробували в сьогоднішній груповій роботі?
- Ви були задоволені (незадоволені) своєю роллю в цій історії?
- Які труднощі були у вас в роботі?
- Чи сподобався вам такий вид роботи? Чому?

(Через драматизацію підлітки «приміряють» різні маски і ролі, отримуючи в психологічно захищеною комфортній обстановці той досвід, який їм знадобиться в реальному житті)

- Як вивідчуєш себе в тренінговій групі?

- Як зміни відбуваються з вами в груповій роботі?

- Чи можете ви отримати досвід спілкування в групі використовувати в інших ситуаціях?

Додаток Д

Кореляційний аналіз за методиками «Опитувальник дослідження рівня агресивності» та «Модифікований опитувальник»

Было выполнено:

1) Ранжирование значений А и В. Их ранги занесены в колонки «Ранг А» и «Ранг В»;

2) Произведен подсчет разности между рангами А и В (колонка d);

3) Возведение каждой разности d в квадрат (колонка d²);

4) Подсчитана сумма квадратов;

5) Произведен расчет коэффициента ранговой корреляции r_s по формуле: $r_s = 1 - 6 \cdot \frac{\sum d^2}{N \cdot (N^2 - 1)}$

6) Определены критические значения.

N	Значения А	Ранг А	Значения В	Ранг В	d (ранг А - ранг В)	d ²
1	1	1	99	39	-38	1444
2	3	5	55	22	-17	289
3	3	5	55	22	-17	289
4	3	5	33	11	-6	36
5	6	13.5	44	16	-2.5	6.25
6	6	13.5	100	43	-29.5	870.25
7	6	13.5	44	16	-2.5	6.25

8	6	13.5	44	16	-2.5	6.25
9	6	13.5	33	11	2.5	6.25
10	6	13.5	22	6	7.5	56.25
11	2	2.5	88	34	-31.5	992.25
12	2	2.5	11	1.5	1	1
13	8	27.5	88	34	-6.5	42.25
14	8	27.5	22	6	21.5	462.25
15	8	27.5	88	34	-6.5	42.25
16	8	27.5	22	6	21.5	462.25
17	8	27.5	22	6	21.5	462.25
18	8	27.5	88	34	-6.5	42.25
19	8	27.5	100	43	-15.5	240.25
20	8	27.5	88	34	-6.5	42.25
21	7	20	22	6	14	196
22	7	20	99	39	-19	361
23	7	20	33	11	9	81
24	7	20	22	6	14	196
25	7	20	66	26	-6	36
26	7	20	66	26	-6	36
27	7	20	99	39	-19	361
28	4	8.5	99	39	-30.5	930.25
29	4	8.5	77	29.5	-21	441
30	4	8.5	66	26	-17.5	306.25

31	4	8.5	77	29.5	-21	441
32	9	36	11	1.5	34.5	1190.25
33	9	36	22	6	30	900
34	9	36	44	16	20	400
35	9	36	44	16	20	400
36	9	36	55	22	14	196
37	9	36	44	16	20	400
38	9	36	44	16	20	400
39	9	36	55	22	14	196
40	9	36	55	22	14	196
Суммы		820		990	-29	13462.5

Результат: $r_s = -0.263$

Критические значения для $N = 40$

N	P	
	0.05	0.01
40	0.31	0.4

Ответ: H_0 принимается. Корреляция между А и В не достигает уровня статистической значимости.

Додаток Е

Кореляційний аналіз за за методиками «Внутрішньої (прихованої) агресивності» та «Модифікований опитувальник»

Было выполнено:

- 1) Ранжирование значений А и В. Их ранги занесены в колонки «Ранг А» и «Ранг В»;
- 2) Произведен подсчет разности между рангами А и В (колонка d);
- 3) Возведение каждой разности d в квадрат (колонка d²);
- 4) Подсчитана сумма квадратов;
- 5) Произведен расчет коэффициента ранговой корреляции r_s по формуле: $r_s = 1 - 6 \cdot \frac{\sum d^2}{N \cdot (N^2 - 1)}$
- 6) Определены критические значения.

N	Значения А	Ранг А	Значения В	Ранг В	d (ранг А - ранг В)	d ²
1	11	1.5	20	4.5	-3	9
2	11	1.5	60	20.5	-19	361
3	22	4.5	60	20.5	-16	256
4	22	4.5	60	20.5	-16	256
5	22	4.5	60	20.5	-16	256
6	22	4.5	20	4.5	0	0
7	33	8	60	20.5	-12.5	156.25

8	33	8	20	4.5	3.5	12.25
9	33	8	200	36.5	-28.5	812.25
10	44	13	60	20.5	-7.5	56.25
11	44	13	60	20.5	-7.5	56.25
12	44	13	20	4.5	8.5	72.25
13	44	13	60	20.5	-7.5	56.25
14	44	13	60	20.5	-7.5	56.25
15	44	13	60	20.5	-7.5	56.25
16	44	13	200	36.5	-23.5	552.25
17	55	19	60	20.5	-1.5	2.25
18	55	19	60	20.5	-1.5	2.25
19	55	19	60	20.5	-1.5	2.25
20	55	19	60	20.5	-1.5	2.25
21	55	19	200	36.5	-17.5	306.25
22	66	23	20	4.5	18.5	342.25
23	66	23	20	4.5	18.5	342.25
24	66	23	60	20.5	2.5	6.25
25	77	26.5	20	4.5	22	484
26	77	26.5	20	4.5	22	484
27	77	26.5	200	36.5	-10	100
28	77	26.5	200	36.5	-10	100
29	88	30.5	200	36.5	-6	36
30	88	30.5	60	20.5	10	100

31	88	30.5	60	20.5	10	100
32	88	30.5	60	20.5	10	100
33	99	35	60	20.5	14.5	210.25
34	99	35	60	20.5	14.5	210.25
35	99	35	60	20.5	14.5	210.25
36	99	35	60	20.5	14.5	210.25
37	99	35	60	20.5	14.5	210.25
38	100	39	200	36.5	2.5	6.25
39	100	39	60	20.5	18.5	342.25
40	100	39	200	36.5	2.5	6.25
Суммы		820		820	0	6940.5

Результат: $r_s = 0.349$

Критические значения для $N = 40$

N	P	
	0.05	0.01
40	0.31	0.4

Ответ: H_0 отвергается. Корреляция между А и В статистически значима.

Додаток Є

Номер респондента	Методика 1 «Опитувальник дослідження рівня агресивності»	Методика 2 «Модифікований опитувальник»	Методика 3 методика «Внутрішньої (прихованої) агресивності»
Респондент 1	1	20	99
Респондент 2	3	60	55
Респондент 3	3	60	55
Респондент 4	3	60	33
Респондент 5	6	60	44
Респондент 6	6	20	100
Респондент 7	6	60	44
Респондент 8	6	20	44
Респондент 9	6	200	33
Респондент 10	6	60	22
Респондент 11	2	60	88
Респондент 12	2	20	11
Респондент 13	8	60	88
Респондент 14	8	60	22
Респондент 15	8	60	88
Респондент 16	8	200	22
Респондент 17	8	60	22
Респондент 18	8	60	88
Респондент 19	8	60	100
Респондент 20	8	60	88
Респондент 21	7	200	22
Респондент 22	7	20	99
Респондент 23	7	20	33
Респондент 24	7	60	22

Респондент 25	7	20	66
Респондент 26	7	20	66
Респондент 27	7	200	99
Респондент 28	4	200	99
Респондент 29	4	200	77
Респондент 30	4	60	66
Респондент 31	4	60	77
Респондент 32	9	60	11
Респондент 33	9	60	22
Респондент 34	9	60	44
Респондент 35	9	60	44
Респондент 36	9	60	55
Респондент 37	9	60	44
Респондент 38	9	200	44
Респондент 39	9	60	55
Респондент40	9	200	55